

Борис Харчук

НЕСЛАВА

Частина перша

ОСВІДЧЕННЯ

1

Мене привели до могили й сказали: «То — твоя мама». Я був малий і не вірив. Треба було вирости, щоб я усвідомив могилу своєю мамою. А батько?... Білий світ — ото й уся моя рідня.

...У руках липові капці. Сам собою їх вчинив: дві дощини, навхрест сириця. Дощини порозрізувані під пальцями, щоб пальці могли згинатися. Нащо своєю босотою дивувати чужих.

Стара, як зима, бабуся, ніби зійшла з образів, що висіли у темному кутку, і благословляла:

— Хіба я винна, що твоя мати повісилася на клямці? Хіба я намовляла твого батька, щоб він ще двічі женився?.. Не хочу тебе спиняти: йди собі!

Я ступив із порога. А на вичовганій білій каменюці стояла, як туман, бабуся — історія мого роду.

На мене дивилися всі сині людські вікна, всі чорні людські двері. Я поминав їх. А вони супилися з-під солом'яних стріх, порослих мохом, пантруючи мій кожен крок: «Салют, Юрку! Смертники тебе проводжають!»

Я вийшов із туману — білий терен у полях.

За мною шумить ліс: кожним деревом, кожним кущиком. Там гарно було збирати суніці й гриби. Але як тяжко було носити звідти хмиз! Преш в'язку і боїшся, щоб побережник не зустрівся.

А переді мною розлягаються поля — ріллі, стерня. І котить через горби Чорний шлях. Вже вивезено хлібоздачу. І на порожньому шляху пасуться корови, никають кури, видзьобують те, що розтрусилося на дорозі.

Мені байдужий ліс, який зогрівав нас із бабусею; мені байдужі поля, які годували нас із мусу. Мені навіть байдуже небо. Я йду по науку — в новий світ. І мене веде Чорний шлях, на який я дивився завжди голодно і смачно. Звідки він береться й куди веде? Хто скаже?..

Вітер обвіває мені голову, роздмухуючи в ній думки.

А стежка в'ється над шляхом, над глибокими узвозами, вертка й бита. Наздоганяю

її. Мені здається, що забрався дуже далеко, до середини світу. І хочеться гукнути, нехай би мене хтось почув. Я вже за Братиллям — нашим урочищем. Почалося чуже — Бутинщина. Швидше до Хрестика, а там — містечко, подати рукою... Ніякого Хрестика, звичайно, нема. Кажуть, колись давно тут сходилися дороги і стояв розбійний хрест. Трактори зайняли дороги в масив, а хреста, вирубаного з гранітної брили, розстріляли у війну. Війна розстрілює богів, навіть і кам'яних. Хрестик — тільки назва. Чи її довго пам'ятатимуть?..

Звідси Чорний шлях все в долину та в долину. І я вже бачу Повурськ — раймістечко. Я бував там на базарі, возив поставки. Через нього тече Горинь. На її берегах Старомісто й Новомісто. У густому паркові, в колишньому замкові Потоцьких,— теперішні всілякі заклади. За буками, з круглої башти, звисає злинялий прапор.

Перед містком—цвинтар обабіч шляху. Я ховаюся в густі кущі, витираю об м'яку шовковисту траву ноги і побожно взуваюся у свої липовики. Облуплена каплиця, обеліски, похилі хрести і високі червоні тумби із бляшаними п'ятикутниками ніби стоять на варті. А дерева могутні, дерева розкошують.

Моїм ногам тісно й мулько на дерев'яних підшвах. Я відсажуюся від дерев'яного хреста, який майже зітлів. На ньому дивом висить кована залізом скринька. Хіба й досі збирає пожертви на спасіння душ?

Цвинтарем входжу до райцентру. Дуплисті верби порозчепірювали свої віти. За вербами — плац, а там — школа. Довга, одноповерхова, з двома ганками.

Хлопці й дівчата ганяють м'яча.

Я хотів сховатися за вербу і приріс до неї. Спочатку приросли руки, а потім груди. Я ніколи не бачив справжнього м'яча. На пасовиську ми грали в галки. (Галка — м'ячик, скатаний із коров'ячої шерсті). Перед моїми очима літав м'яч, зашитий у шкіру. Про таке я тільки читав, таке спостерігав у кіно. А хлопці й дівчата били його ногами, і він літав, літав...

Чи не з тієї саме хвилини, чи не через того м'яча я полюбив футбол? М'яч — доля. Хапай її?

М'яч стукнувся об стовбур, підкотився до моїх ніг. Круглий, надутий, лежить, як гарбуз.

— Вибий!.. — впав на мою голову дівчачий крик.

А я не можу відлипнути від верби, не МОЖУ ніяк. Штовхнути м'яча ногою, кинути руками: ноги — не мої, руки — не мої. І сам я,— мовби позичений. Дивлюся на дівчину: вона біжить до верби по м'яч. І мелькають сині кісники, наче хтось витяв їх із чистого неба та й вплив їй у коси. Я так витріщився на неї, що та раптом стала. Вона стояла, а переді мною мелькало, миготіло.

— Віддай м'яча! — гукнула дівчина.

У той час я відчував: маю стільки сили, що вирвав би для неї вербу, виважив би з корінням, подати ж м'яча не міг. А з плацу гукали, квапили. І тоді вона, стеновши гостренькими плечима, бокувато наблизилася до верби, швидко хапнула м'яча і, притискаючи його до грудей, сама озвалася:

— Хто ти?

— Я... Я записуватися...

— А!— ніби їй стало зрозуміло, хто я і що я, випустила м'яча, лунко вдарила його ногою.— Школа он!— кинула через плече і пустилася до гурту.

Тільки замерехтіло. Я тримався верби, а дівчина показувала комусь на мене пальцем. Насилившись, відірвав од верби руки, відлип грудьми і на своїх липовиках, наче на ковзанах по безльодді, даючи круга, постукотів до школи.

Я був переконаний, що дівчина вже все-все порозказувала міським хлопцям і дівчатам, що вони стежать за мною: піду записуватися чи дам драла?.. Дороги назад в поля нема.

Перед самісіньким ганком зупинився: набирався рішучості. А через хвилину мене приймав директор десятирічки Олексій Петрович Первородський. Глянувши на нього, я подумав: «За таким легко йти проти вітру — він високий і широкий».

Тут же стояв учитель німецької мови Максим Опанасович Яриш. Я впізнав його по окулярах. Мені стало відразу легше, одним духом випалив, що в нашому селі всього чотири класи, що їх закінчив, а п'ятого нема.

— Свідоцтво!— І директор виставив свою лопатисту руку.

Я добув з-за пазухи свідоцтво.

— Подолян... Хорошо,— сказав Олексій Петрович, а я ще не показував йому похвальну грамоту.

Максим Опанасович відразу мене впізнав, підморгнув, його окуляри всміхалися.

— Мати в колгоспі?— запитався директор.

— Нема.

— Батько?

Максим Опанасович підійшов до Олексія Петровича, щось шепнув на вухо — директор виставив перед собою пальця, ніби показував його мені.

— Приходь, Подолян, того... завтра.

Школа над узвозом. Я скинув капці, зсунувся вниз: не йти ж мені повз плац, де бавляться м'ячем! Узвіз вивів мене до міста, але я завернув убік, на дорогу, що пролягла під парком, який вростався в ліс. Я не міг вертатися додому. Ліс обступив мене, почав заколисувати, няньчити, і всі сосни гойдали: «Ой люлі...»

Я бродив по жовтому листі, по рудій глиці. Я блукав, як гріх. Було сумно. Мені хотілося туди, на шкільний плац. М'яч і дівчина й досі мерехтіли в моїх очах.

У лісі мене вкрив вечір. Я знайшов копицю сухого сіна, зрадів і подумав: «Якщо стану колись господарем, завжди залишатиму на косовиську копицю сіна». Ніч висвітилася зорями.

І кожна червона зірка падала в мої очі. Я горів не згоряючи.

І прийшла до мене мати, якої я не тямив, кликала до себе...

А з глибини холодного всесвіту я немов почув:

— Ба-а-андит!..

Завернулися мої роки, я став таким, як тоді, — першокласником. Перерва — розв'язався мішок: школярська юрба гребла сніг, шпурляла сніжками. Але в нього ніхто не міг влучити. Він сидів під плотом — ніякої тобі охорони. Він уже нікому не був страшний, бо не міг втекти. Його привезли і посадили перед майданом для видовиська. Мені не хотілося на нього дивитися. Наші сніжки розігнали гайвороння, і вимахи їхніх чорних крил, їх нахабне «кра» висло над нами.

— Вогонь!

Я нагрів синього снігу. Інші вже шпурнули по другому, по третьому разові, а я не прохоплювався. Сніжки перелітали через його голову, обліпили пліт. Хтось влучив у його ногу, в чобіт із задертим носком. Я теж не міг не кинути. Розмахнувся на всю силу: кольнуло в плечі, ніби відірвалася рука. Я знав, що не схиблю.

Я вліпив йому просто в лоба. І тоді побачив його всього, чорнявого й замерзлого. Він сидів залякло, виставивши ноги. Ограблі руки впиралися у сніг, а його очі — розплющені й замерзлі. Вони німо, без жодного блиску дивилися в невідь, широкі чорні брови звело над тими неживими очима. Я крутнувся, щоб бігти на шкільний дзвінок, але ще раз оглянувся. Його очі, що мертво дивилися у невідь, вмерзли у мої: то був мій... батько.

Дзеленчав дзвінок — скапувала мідь, а я стояв на майдані, стояв навпроти плоту, під яким мертво сидів мій батько... Там закінчилося моє дитинство.

З бабусею відбули два похорони: в той день поліг і мій дядько — батьків брат.

Його ховали з музиками — він був яструбком. А надвечір мело, і ми з бабусею забрали батька з-під плоту.

Сніг замітав наші сліди. Ми загребли батька у свіжій дядьковій могилі, і ніхто не міг здогадатися, куди він щез...

Згасність зорі!

У копиці мене знаходить сонце, будить, каже, щоб я чвалав до річки. Вмиваюся Горинню, і сонце висушує обличчя, руки.

Заявляюся і вихитуюся перед школою. Липовики стук та стук...

На мене налітає сам директор.

— Подолян?! Ану, марш у клас!

З моїх ніг злітають капці. Підіймаю їх і опиняюся на східцях.

3

Наша школа найкраща. Відхилив двері, втиснувся у коридор, шукай не шукай — п'ятого класу не знайдеш Я крався навшпиньках, шукав свого класу, а таблички показують зовсім не те. У нашій школі класні кімнати прохідні, щоб потрапити у свій, мені треба було пройти через сьомий. На таке я не зважився і посунувся собі в куток. Всяку прикрість найвигідніше пересидіти в кутку. Але я ніяк не міг дочекатися дзвінка. Цікавість і нетерпеливість штурхали мене в спину: та заглянь хоча б у замкову шпарину!

Приплющую ліве око, ніби збираюся стріляти. І видно мені: нудьгують, деруть роти хлопці, чути, як вчитель чи вчителька шкребе крейдою по дошці: пише.

— Дзень-дзелень-бом!— дзвіночком мене по голові.

— Ах ти, шалапутнику,— дзень-дзелень сторож.— Вигнали з класу, покутуй, а не підглядай...

Не до гулі: ноги в капці, ступаю, наче підковане ведмежа, а з розчинених дверей рій за роєм — гу-гу-у — учні. Закрутило, понесло на вулицю, а я пробивався, шукав, де ж мій клас.

Держачись за чийсь плечі, простукотіла черевичками дівчина, яка в копиці сіна, під зорями, не покидала мене,— сині кісники м'яко торкнулися мого обличчя і запалили його вогнем.

Я надався вперед—табличка з римською цифрою гострим клинцем впала мені в очі. Клас — три ряди парт, чорних, вишуруваних. Я знайшов парту, на якій не було книжок, і сів. Хвилина, ще хвилина. Пролунав дзвінок. Прошмигуючи в клас, учні

ніби й не бачили мене. І вчитель з указкою теж не звернув уваги. Та я був нагороджений іншим: в моєму класі на передній парті сиділа дівчина з синіми кісниками.

Повішено фізичну карту, почалася перекличка.

— Загублюк Олександра!

Встала моя дівчина. Я шепотів її прізвище, її ім'я, щоб не забути.

Мене за алфавітом не було. Вчитель викликав у самісінькому кінці. Я піднявся і випалив:

— Загублюк!

Вибухнув регіт. Оберталися розкуйовджені й причесані голови

— Ти — Подолян?—спитав учитель.

— Я...

— То сідай.

Ноги підкосилися, я з острахом подумав: «Що ж я наробив?» Хтось пустив про мене по класу: «Камчатка!» — і я сприйняв це, як належне. Бо сидів на останній, осячій, парті.

Про що казав учитель, я так і не зміг дослухатися. Дзвінок не підняв мене з парті. Я добував на всіх, хто проходив повз мене.

— Воркута...

— Загублюк...

Я стискував кулаки.

— Олесю, хі-хі...— то дівчата.

Її ще звали Олесєю. І вона так глянула на мене, що я вдавився. Придурок!

Чого тільки не думаєш, сидячи на «Камчатці»? Ну чому хтось попереду, а ти на відлюдді? Хто раніше встав, той і штани взяв.

Мій одяг, моє взуття... Штани без латок, куценькі, ніби підрізані; піджачину корова жувала, та не дожувала; сорочка застебнута на різні гудзики, пришиті сировими нитками. Правда, що зустрічають по одягові, а проводжають по розумові. А що мені робити, коли ні одягу, ні розуму?

Лиш почну доходити глузду, чому навчають, а урокові вже кінець. По уроках

першим вискочив із класу, щоб не чути нічого образливого, купив зошитів, переписав собі розклад і махнув у поля.

— Я за тобою очі вигляділа. Де ж ти ніч ночував?..— питалася бабуся.

— Даремно переймалися.

— Авжеж, думала, чи не втопився? І сон мені такий...

— Давайте-но їсти!

4

Почалася моя наука — нове життя. До тієї науки мені цілих дванадцять, та ще з гаком, кілометрів.

Директор, Олексій Петрович Первородський, що викладав математику, починав так свій урок. Стоїть біля дошки, смик-смик штани на великий живіт:

— Ну ш-шо, Подолян? На перший урок спізнюєшся, на другому хліб їси, на третьому відпочиваєш, на четвертому лагодишся в дорогу, а з п'ятого втікаєш?—Та кожне слівце упротяж, виспівуючи.

Клас задоволений, Олексій Петрович задоволений, а я — ніби на ножах.

— Камчатка...— шпиги з усіх боків.

— Що це мені за жарти?— І Олексій Петрович однією ногою біля дошки, а другою біля передньої парти.

— Так він на ослі іде.

— Ану, Подолян, пересаджуйся. Сюди, на другу парту.— І до класу: —Про Камчатку щоб я більше не чув.

Я сів за Олесею. Мені хотілося навколішки стати перед директором. Я йому так випалював задане, що він лиш облизнувся.

Та найбільше я показав себе на ботаніці. Ставши перед класом, держачи в руках квасолину, пустився розказувати, як вона росте-виростає. Старий ботанік глянув на годинник, клацнув покришечкою:

— Так треба вчитися!— Він встав і обняв мене.

«Та я вам і про горох, і про пшеницю, і про всяку пашницю»,— подумав, а сам не зводив очей з Олесі. Вона теж дивилася на мене тихо-тихо. І мені хотілося стояти й стояти на видноті, перед її очима.

З того дня в мене переписували задачі, заглядали в мій зошит.

В Олесі дві коси заплетені, а в її подруги Олі — кучеряві. Олеся ніколи до мене не озивалася. Оля брала мого зошита і для себе, і для неї. Оліні очі спалахували дивним воронним блиском. Вона повернула мені зошита, підозріло його стискаючи.

Я знайшов там записку. На клаптику паперу рівним Олесиним почерком писалося: «Чого ти завжди на мене витріщуєшся?» А навскісним, кострубатим, писала Оля — «Юрко + Олеся = любов». Я не образився. Навпаки, мені стало і легко, і весело. Серед уроку Оля раптом обернулася і ткнула мені Олесиною зошита. Я спочатку прикрив його грудьми, потім довго гладив рукою, а напестивши, розгорнув. Гортав сторінки, вдихав якийсь незрозумілий, але такий чарівний дух, від якого мліло серце. В тому зошиті я нічого, крім граматичних вправ, не знайшов. Але він був дорожчий понад усе. Я збагнув: Оля поклала його, щоб я відписав Олесі, щоб заховав у нього свою відповідь. Не гаючись, вивів: «Прошу пробачити».

Оля хапнула зошита, потім знову передала його. На цей раз я знайшов у ньому записку: серце, а на тому серцеві рівненькими літерами — дурний (це замість стріл). Я знову не образився. Але кашу зіпсував мій однопартник Ванько Маманчук, який вдавав із себе поета. Він написав: «Ты с другим иди по переулку и болтай, конечно, про любовь». І передав. З дзвінком Олеся розплакалася. Оля штурхнула мене кулаком. А Ванько, вискочивши на парту, розставивши у чоботях ноги, декламував:

В зеленый вечер под окном На рукаве своем повешусь!

І показував то на мене, то на Олесю.

Я таки втік з п'ятого уроку.

5

Осені в нас стоять сухі. Вони довго тримаються за літо і не пускають дощів.

До Повурська я добиваюся легко, а назад — із скрипом. Мене ніби щось не пускає.

Не пам'ятаю, з яких пір, але на нашому горищі валявся велосипед. Я довго лагодив його. Нарешті можна було їхати. То був славний велосипед: він не гальмувався і весь час пропускала передача. Книжки і зошити підв'язано до живота, руль у руки. Розганяюся і по рівному виїжджаю з двору. Найліпші коли під гору. Я веду велосипеда, і він мене слухається. Веду через Братилля, здіймаюся вгору на Бутинщину. Тут рівнина, до Хрестика. Стаю на педаль, підпихаюся, підпихаюся, задираю ногу, щоб всістися, а передача не бере. Круть-круть, ноги, як млинок, а велосипед падає. Їду на одній нозі, другою підпихаюся. Нехай, досягну Хрестика, а там я покажу велосипедові, де раки зимують. Буде він крутитися, буде мене везти, як новенький. Я так у цьому впевнююся, що ногою тільки торк та торк. І думаю собі про неї, про Олесю. І кортить мені швидше її побачити. І ловлю я себе на тому,

що через неї мені дорога в містечко коротшає.

Я її люблю. Я полюбив її тоді, коли приріс до верби. Жаль, м'яч розбився. Кажуть, його латали і не полатали. А добре було б грати м'ячем. Я ловив би м'яча, непомітно підкочував його до Олесиних ніг, вона била б його, а я шалено біг би за ним, і ніхто мене нізащо не перегнав би. Ми грали б на плацу вдвох: я і Олеся. Капосний Ванько, ледь не розсварив нас із Олесею. Та я йому сказав, що, коли не замовкне, чорта-два перепише в мене задачу. Він примовк, а задачі переписує старанно.

Ану, коню-велосипедику, вези!

В долину, в долину, а там туман повис. Крутяться колеса, швидше, швидше. Трішки б пригальмувати, але гальмо не бере. У вухах свище вітер. шлях чистий. Чорний шлях вкочений: вивозять буряки. Не підвихнулася б машина. Але в таку рань? І так дивно—місто в тумані, хоч над ним зійшло сонце. Вуха промерзають, промерзають ноги. Руль хить-хить: переднє колесо висмикується, летить собі, кривуляючи, а я даю сторч головою. Підхоплююся: книжки і зошити цілі. Заднє колесо і раму на плечі, бігцем за переднім колесом. А воно лежить собі серед шляху, блискотиться шпицями. Стромляю його у вилки. Вискакую на сідло, нахилиюся на руль, але, як на нього не напіраю, камінчик — і колесо знову висмикується, а я забиваю поклона. Ще раз так, ще раз так, неслухняне колесо вкочується у цвинтарний рівець. Сорочка мокра, бери і викручуй її. Я зводжу колеса і підпишаю велосипеда до каплиці. В каплиці він чекатиме на мене. Тут мій сховок. Я ставлю в каплиці не тільки велосипеда: за чавунним розп'яттям—мої липовики.

Витираю обличчя, натягую капці. Кому вигода їхати з гори, а мені ліпше під гору.

А через плац неждано й негадано повільно ступає Олеся, в руці портфель.

— Камчатко, скажи, ти весь час пішки таку довгу дорогу?

— У мене велосипед.

6

Її хата — в Старомісті, на Черепіях. Мабуть, колись там селилися тільки гончарі. Тепер на Черепіях живуть ковалі, шевці, кравці,— весь майстровий люд. Новомісто — це службовці, урядники і торговці. Черепи — праворуч від цвинтаря, під високою глиняною горою, якщо йти мені з Повурська, чи ліворуч, якщо мені йти у Повурськ. Я багато знав про неї. В неї батько — чинбар, мати, четверо малих братів і сестер. А в її хаті я ще не був.

Сухо в нас, сухо, а коли вже осінь відірветься від літа, ідуть дощі. Сиві тумани не здіймаються вгору, зтягують землю, пропадає небо.

Школярі збилися на ганку, перечікують дощ, а мені не перечекати. Суну на вулицю. Мене перебігають Олеся з Олею.

— Розмокнеш,— каже Оля.

— Не з глини.

— А ти вступив би до Олесі, пересидів би хляпотняву.

Я не зупиняюся.

— То, може б, справді пересидів?—це вже каже Олеся.

— А чого ж! — мені аж незручно, що я не дуже прошений.

Хляпає під ногами. Перетнувши плац, вириваємо ноги з шляхової багнюки. Дівчата попід руку, попритулювалися, а я—за ними, не дуже й кваплячись. Чи не вернутися б? Але Оля оглядається назад, і під холодним дощем не гаснуть, блищать її чорні-чорні очі. Я суну за дівчатами через городи, я тягнуся за ними через старий, завалений листям сад. І не доймає мене дощ: я дивлюся на три берези під хатою, і мені кривдно, чому не тополі?

Дзявкнув песик. Олеся тупнула на нього, з-під чобітка цвіркнуло.

Тісні й темні сінці, Оля за порогом пояснює, що з ними той, кому далеко додому. Я довго витираю свої шкарбуни. Хата дихає на мене кислим, вологим і теплим. Я не знаю, де сісти. Вмощуюся на лаві, сідаю скраєчку коло відра. Під боком столик, переді мною стіна печі, там за бугаєм — шепоти, а Олеся стоїть на порозі світлиці, кличе мене, соромлячись.

— Я ненадовго. Я тут.

Чую голос батька:

— А став-но, стара, дітям.— І він, довгий і худий, виходить із-за бугая.

Обідати я рішуче відмовляюся.

Олеся з Олею випурхують із світлиці, зникають за бугаєм. До мене сідає батько.

— Може, ти пообідав би, козаче...

Чую й материнське:

— Сяню, проси його.

— Що ви, дякую, дякую,— кажу я, схилиючи голову і притискуючи до мокрих грудей руку. А в голові стукотить материнське: «Сяню...»

Ми сидимо з її батьком, і я веду розмову про колгосп. Розповідаю, наче бригадир, про врожайність, про трудовень. Хіба мені не знати, що в нас робиться?

— Трудовень важкенький,— підсумував я.

Дядько блимнув на мене розумними очима, які запали глибоко-глибоко і сиділи там насторожено, виклав на стіл довгі руки з витягненими сірими пальцями.

Дівчата пообідали, бо випихали одна одну із-за бугая. Так і випхнулися вдвох, шугнули у світлицю. Оля відразу вискочила і сказала, щоб я йшов до них робити уроки. В цей час звідкись із-за печі чи з-під припічка повисмикувалися на довгих шиях голови малюків. Я встав.

— Піду. Уроки ліпше даються наодинці.

Оля хляпнула дверима.

Дядько тупнув на дітей, як Олеся було тупнула на песика, їх голови на тонких шиях поховалися.

— Старий, дав би хлопцеві мішка на голову,— і я побачив Олесину маму, вона була низька й маленька.

— Дякую,— кланявся я, не признаючись, що у мене в каплиці прихований мішок.

7

Вітер із мокрого кутка — північно-західний. Він б'є в обличчя, здирає мішка-башлика, вдирається за комір, на груди, попід пахви і пробирає кожне реберце. Чортів вітер, гнилий вітер! І косить дощ, їдкий, гострий. Землю облягла сіра ніч, верховодить хмарами, і голосно плаче, тужить все живе. Світ, як та бадилочка на голій ріллі, гнеться, вихитується. Світ ячить у сіру безвість, у ворохобну безпросвітність, а над ним реве, лютує. І стогне Чорний шлях, втопившись у багнищі.

Тому, що шляху не видно, мені однаково, йти наперед грудьми чи плечима. Підставляю плечі — на, бери, їж! Вітер хоче звалити, дощ січе. А я уявляю собі, що на мені не мішок башликом — козацька кирея. І сам я не якась мара — козак. Я вийшов на війну, щоб звоювати вітер і дощ. Відразу стаю лицем до лица із сірою безвістю. Не сплющую очей. Одна рука притримує мішка-кирею, а друга стає шаблею.

Чавкає під ногами. Шкарбуни порвалися, і між пальцями чвиряє. А переді мною, у ворохобній темряві,—видиво. Спочатку бризнуло, як зірка. Бачу її: Олександрю-Олесю-Сяню... Гарна, мила, яка ж ти гарна! Твоя голівка, як те сонце у безхмарному небі. Твої коси — сонячне проміння. Ти заплела його у дві тугі коси, і вони нижче пояса. А твої брови — дуги-коромисельця, а під ними очі — сині

криниці.

Я дивлюся тобою.

Гарна, мила, яка ж ти гарна: Сяня-Олеся-Олександра... Твоя усмішка — весняне світання, бо твої губи налиті вишневим сходом. Твої зуби — дві найбільші череди коштовностей цього світу і жодного фальшивого. Твоя шия з білої берези, висока. Стан твій тополиний. І сама ти — як тополя. А руки твої лебедині, кожен палець — материнська ласка. Ноги твої міцні, пружисті, як криця, що вільно згинається, не ламаючись.

Я дихаю тобою.

Нема тобі рівних. Ти — вірлиця, що снить небом і ночує на високих горах під хмарами, а всі дівчата — лиш домашні куріпки. Твій голос дзвінкіший від солов'їного. Він мовби гірський потік, що співає, не втихаючи, аж котиться відлуння. А всі дівчата тихі, літня вода. Твоя смаглява шкіра пахне пшеницею і ночами. І ситцеве платтячко на тобі ніби шовкове, золотом шите. Ти — мавка, вся із сонця, неба, трав і вітру. Її не спіймати і від неї не втекти. А всі дівчата.— як приручені куріпки...

Я борюся з вітром і йду, йду до мого видива. А вона стоїть переді мною, світла і ясна, знявшись над сірою безпросвітністю. І їй ніщо каламутна ніч, яка верховодить хмарами, і їй ніщо темний світ, який плаче, витужуючи. Чи то я, як планетник, прорвав для неї хмари і спинив дощ?

Олександро!— і кудись тягнуться мої руки...

Олеся!—і калатає в грудях...

Сяню!— і хрипне голос...

Хляп! Послизнувся, але вчепився за перелаз. Видиво, де ти? Де?

Впхався в сіни: на мені й сухого рубчика.

— Дитино-горенько, та там чорти навкулачки взялися,— заголосила бабуся.

— Де?

— Всі праведні сили землі й неба поховалися. Не інакше, хтось повісився, і чорти чубляться за його грішну душу.

Бабуся роздягала, роззувала мене.

— А я щось знаю?

— Що ж ти знаєш, лобуряко... сирітко?

А непогода перекидала хату.

8

Сплю чуйно, як миша, що боїться кота. Сплю на короткій і твердій скрині під теплою стіною. Я — в місті. Став на квартиру до Павла-коваля. Бо зима. Та й бабуся має рацію: в полі мене може замести. Занесе снігом—сліду-знаку не буде.

Хазяї — Павло-коваль і його жінка Наталка — люди сумирні й сердечні. Він круглолиций, а тому скидається на годованого кота. А вона, навпаки, забиджена, стирчить гостренький носик, а тому схожа на якусь пташку. У них велика хата, ніби двоповерхова. Перший поверх—напівпідвал. Гора не кінчена, вікна закладено цеглою. Мабуть, що її ніхто не думає доводити до пуття.

В Павла-коваля і Наталки немає дітей. Вони поклали собі спочатку побудувати хату, а тоді народити дітей. І хата стоїть ні те ні се, докладали, тягнулися, зістарілися. Немає синів, дочок. І вже не буде. Хіба в старих родяться діти?

Я квартирую в них ніби дурно. Кожної суботи добираюся додому. В неділю — базар, мене завжди хто-небудь підвозить. Я пру трохи картоплі, грудочку масла, якщо є, буханець хліба, сушину, а сало бабуся відмірила на цілий місяць наперед.

Тітка Наталка, чи як її називають задля ввічливості по-міському «цьоця», не жадібна. Вона скидає із моїх плечей мішок картоплі, випорожнює кошеля, приказуючи:

— Чи ти поїси його за тиждень те, що приніс?

Я п'ю воду: з дороги.

Вона й жаліє мене. Коли я прилітаю із школи й відразу сідаю за уроки, вона — вічно щось строче, модистка — повторює одне й те ж:

— Як ото несли тебе до хреста, то хтось із кумів підстромив, мабуть, у пелюшки перо. Тебе з пером охрестили. Все пишеш і пишеш!

Тітка-цьоця завжди повторює свій здогад, може, тому, що я не заперечую. Бо мені ніколи встрявати у балачку. Я вчуса під стукіт зінгерівської машинки і під шурхіт манаття, з якого комусь буде обновка.

Темніє, але електрики довго нема. Тітці-цьоці добре, пришиває гудзики у пільмі, а в мене очі лізуть на лоб: книжка розгорнута, ніби все знаю, склав і забув. Та ось спалахує жовта, двадцятипятивольтова лампочка, і на порозі стає дядько Павло. Він нічого не каже, сякається, наче не міг висякатися десь на вулиці, я мерщій кидаю науку, встаю із-за кухонного стола. Ноги ниють — стіл одночасно й мисник: ноги під нього не пустиш, насидівся боком. Ми забираємося в кузню — на другу половину півпідвалу. Вхід до кузні через комірчину, а не із сіней. Кузня потайна. Павло-коваль серед білого дня й молоточком не стукне, щоб не

накликати фінінспектора. Робота тільки нічна.

Знавець діла — розкладаю вогонь, беруся за коромисло, і міх надсадно посапує. За іскрами, які вилітають і гаснуть, спалахує синє полум'я. І в той час звідти, з кімнати-кухні, чути пісню:

Через річеньку, через болото
Подай рученьку, моє зо-о-ло-ото...

Павло-коваль голіруч засовує у горно залізні пруди, нагортає чорною долонею вугілля і, поки оті пруди нагріваються, зосереджено слухає пісню. На його котячому виду стрілюють вуса.

В горні нарешті шкварчить. І — почалося. Павло-коваль вихоплює обценьками червоного прута, кладе на ковадло. Тітка-цьоця — голосний дискант — виводить ще запопадливіше. А Павло-коваль підспівує їй своїм молотом.

І я чую, як той молот промовляє:

Ру-чки не по-дам...

Ковальський молот змагається з жіночим голосом. Я хвалю свою господиню, бач, вона не заважала своїм співом, коли я вчив уроки. І думаю, коли виросту, неодмінно куплю їй подарунок, зароблю грошей і наберу цілий сувій матерії.

Я згадую про бабусю: «Хто там їй води принесе?» Тягну коромисло вниз, а воно вгору. Хочу перевірити себе: «Склад — це... Що таке склад? Склад — це кусок слова... Не кусок, а як же? Як же?..» Коромисло в моїх руках починає рухатися в такт пісні, в такт ковальського молота. Мені здається, що й міх починає співати, що співає вогонь у горні.

Ой дівчина по гриби ходила...

Я забуваю про все. Ніби нема кузні, ніби я у зеленому гаю. Заблудилася моя Олеся. І я не можу її знайти, щоб привести до самісінького двору. Де той дуб, до якого вона приблудила?

Ми куємо підкови, куємо довго, до півночі. А вечеряємо картоплею в мундирах. Тітка-цьоця висипає картоплю з чавунця на стіл, вмокаємо її у розтертий часник чи їмо із сирим салом.

Дядько Павло завжди хвалить вечерю:

— Розкошуємо!.. А коли нас мобілізували і ми стояли на формовці, брукву їли Ох і натерпілися ж!

Він не говіркий. Не говірка й тітка-цьоця. Вони роблять своє діло мовчки, у них давно вже все виговорено. Сама тільки робота.

Тричі мигнула лампочка, я сінника — на скриню, шурхаю під рядно, а в руки книжку. Але літери виплигують, втікають із книжки, вскакують до мене під рядно, ніби їм холодно.

Досвіток — спалахує лампочка, яку ніхто не гасив. Я знаю, що на порозі стоїть і чекає дядько Павло. Сон такий милий. Хата вихолола, не хочеться підіймати голову. Дядько Павло не будить, не обзивається. Зриваюся сам, прибираю своє лігво, вмиваюся і через комірчину — в кузню. В горні вже розкладено вогонь.

«І скільки тих підків треба? Невже Павло-коваль хоче підкувати своїми підковами цілу землю?..»

9

Я в місті, на Черепіях, але не близько від Олесі. Черепіям стало затісно у видолінку: хати й хатки майже облягають глиняну гору, а дорога — долиною. Гора висока, на неї ніхто не хоче дертися, протоптувати стежку. Толока для кіз. Тільки я, дурний, махаю в школу через ту гору, падаю у двір Загублюків, щоб зустрітися з Олесею. Коли ще ми можемо побути з нею разом, як не по дорозі в школу і зі школи? Вона ж не вірить, що в мене нема часу до неї прийти.

— Батька ти знаєш, маму бачив, а боїшся заходити! Візьмуся вчитися на двійки — і тобі буде соромно...

Біль стискує моє горло:

— Якби ти знала...— признаюся про підкови, про фінінспектора.— Мене задурно квартирують, хіба ж я можу?..

— Бідненький.

Миримося. Я оповідаю, як ми з Павлом-ковалем куємо, як тітка-цьоця співає, і Олеся шепоче:

— Тепер кожного вечора я теж співатиму. Тихо-тихо. А ти почуєш?

Я запевняю, що почую.

— А співатиму тобі про терен...

Мені хочеться сказати: я вийшов із туману — білий терен у полі. Та змовчую.

Ранок щойно займається. Ми йдемо до школи, підіймаючись вгору через її сад. А дерева зацвіли інеєм. Все голубе — стежка, сніг і дерева. І голубий іній, який срібно видзвонює Ми з Олесею теж голубі. А коли вертаємося зі школи, стежка і сніг червоні. Іній на деревах аж горить. І ми з Олесею червоні з морозу. Сад — наш тихий палац — засвічується.

Треба нам прощатися, треба розлучатися: між нами буде стояти глиняна гора цілу ніч.

— Я співатиму тобі про терен...

— Буду чути твій голос.

А з ранком падаю на її подвір'я. Олеся сумна.

І біла вовняна хустка, в якій вона закутана, чомусь темна. Чи не від того суму?

— Я чув, як ти співала.

— Не чув, бо я не співала, Юрку.

— Я знав, що ти обманиш.

— Ех ти, Камчатко! У нас тяжко захворів тато.

Ми стоїмо на голубій стежці у голубім саду. Вона розказує, як тяжко захворів її тато. В її очах — сльози. Я підступаю до неї. Трохи вагаюся, беру кінчик її білої, що потемніла, хустки і витираю сльози. Сльози ті гарячі, печуть; збираю їх і не можу зібрати — своє нещастя. У її тата сухоти. Ніхто не знає, чим це кінчиться.

Раптом, ніби й не плакала, вона каже:

— От в Олі кавалер. Днює і ночеє у них. Вони збираються разом у кіно йти.

Я знаю його — Жора Гонімський. Він на клас старший від нас. І мені прикро-прикро, що я не Жора. Серед ночі прокидаюся: болять руки, ніє поперек. Сумно за бабусею. Хіба я дома так нароблявся? Хіба спав на твердому? І ніяк я не можу собі збагнути, чому ми з бабусею залишилися самі, чому в нас більше нікого нема? І ніяк не можу збагнути, що в тому винна бабуса?

Мій батько Северин був художник. Так-так, він малював у театрах. Як йому вдалося вивчитися? Історія! Ціла історія...

Було в бабусі два сини — Северин, Остап і донька Люба. Дід Юрко помер, покинув бабусю на покуту, і мене названо його іменем. Кажуть, мій дід був контрабандистом: водив коней із-за Збруча у Польщу. Брав собі на плечі вороних огирів-третяків, переносив через річку: перенесе дев'ять — із долини свист товаришів, на десятого сам сідав. Шукай вітра в полі.

Так от, було в моєї бабусі... І був посол польського сейму. Повненький, якого газети чомусь прозивали Хрунем. Приїхав якимсь Повненький у село агітувати за себе (тоді кандидати у сейм самі за себе мусили битися), і сталося так, що засватав бабусину Любу. Хоч я її не бачив, але сумніваюся, що йому довго треба було мою рідну тітку агітувати. Вона зроста неперемінливою і вироста свідомою виборницею. Коли вони поженилися, то Повненький — мужицький зять — послав

свого шуряка Северина в Краківську школу малярства. Дивні діла твої, господи, як каже бабуся. Вона почувала себе панею, але в книзі її долі писалося по-іншому. Мій батько взяв собі за жінку якусь приبلуду-наймичку без церковного шлюбу. Він привів її в батьківську хату, бо вона мала родити. Моя бабуся дуже розгнівалася: невістка Гафія перейшла дорогу і наплювала в борщ. І бабуся Хавронька стала гризти її, не гризти, а відрізувати по шматочку, присолювати і їсти. А мій батько — по містечках, за аматорською трупкою. Мати привела мене без нього. Моя бабуся викидала маму зі мною маленьким на мороз.

— Геть, приبلудо, ганьбо моя!..

Мама й повісилася на клямці.

Батько приїхав на похорон. Кажуть, впав на коліна й бився лобом об труну. В мамі було дві коси. Він відрізав їх, затагнув собі на шії:

— Гафіє, встань і повісь мене!

Але мама не могла встати. Її поховали за цвинтарем: стратилася, душогубниця. І не поставили хреста. А бабуся Хавронька стала купати мене, як купають сліпе цуценя, кидаючи його в воду.

Другою батьковою жінкою стала Белочка — акторка оперети. Це було взимку сорокового, я вмів краще стрибати на чотирьох, ніж ходити на двох: йшлося ж мені на третій рік. Батько приїхав із новою жінкою, бо виряджали Остапа в армію.

Худенька, смирененька Белочка, зовсім не схожа на єврейку, бабусі не сподобалася.

Бабуся враз пройнялася до мене любов'ю, взяла на руки, чого я аж злякався, і пам'ятаю її слова:

— Молоденька матір божа...

Бабуся ще щось казала, але я не затамив.

А Белочку вона так назвала не за вроду, а мабуть, тому, що та обділяла мене гостинцями. З того часу я довго батька не бачив. Він заявився озброєний лише за окупації. Я прикинувся сонним, а він оповідав матері-бабусі, що з ним сталося. Евакуюватися з Белочкою їм не вдалося: вони добралися з наших країв тільки до Києва, влаштувалися у театр оперети. Ніхто не міг подумати, що Белочка — єврейка, але хтось доніс, виказав гітлерякам. Батько розказував, що один всесвітньовідомий артист (так, ніби бабуся знала його) вступався за Белочку, та німці прийшли серед ночі і розстріляли Белочку.

— Вона впала до моїх ніг...— почув я батькове і подумав, що тепер не буде кому принести мені гостинців.

Бабусю Хавроньку, здається, не дуже вразила батькова сповідь, вона стала згадувати доньку Любу, яка пропала безвісти, Остапа, який десь воює.

Оженився мій батько і втретє. На цей раз його жінкою була полячка Регіна. Білява, як льон. Батько врятував її від розстрілу, вона якийсь час переховувалася у нас на горищі, а потім батько кудись завіявся з нею...

Пішов я до школи. Хто міг знати, де мій батько із моєю третьою мамою? Дядько Остап вернувся з фронтів і став яструбком, ловив бандитів. Я любив дядька Остапа: він добре стріляв і був мужнім. Коли мертвого батька посадили під плотом для видовиська, якась жінка на очах у всього села одрізала ножицями пасмо його чорного чуба і втекла. То, безперечно, була Регіна.

А коси моєї рідної мами десь і зараз ховає бабуся. Але де? Проте я знаю, що вона ховає, бо як ото ми поховали батька в Остапову могилу, то вона призналася:

— Дурна, чому я не взяла ті дві коси, чому не поклала до нього в яму?

Колись я знайду ті коси!

11

Максим Опанасович Яриш викладає у старших класах. На перерві він раптом підступає до мене, випитує про село, згадує знайомих, і я охоче йому відповідаю. Він протирає свої окуляри в роковій оправі, ніби хоче побачити мене ще ближче. Навколо нас юрмляться із заздрістю школярі: вчитель, який читає у старших класах, веде балачку з меншокласником. А ми походжаємо собі по подвір'ї, за нами спостерігають, як за змовниками.

У Максима Опанасовича розкучерявлений чуб. Мати б мені такого чуба! Максим Опанасович тихо усміхається: тонкий злам гарно окреслених губ і негарні зуби. Та ось він подає мені руку:

— Бувай, чи й зустрінемося?..

Він щойно сказав, що йому вже не вчителювати: виявляється, він перебував на окупованій території і начебто накладав з поліцією. Мені стріляє в голову: «Бач, і тебе припекло, і до тебе добралися».

— Ще може все змінитися.

— Мабуть, ні,— відповідає він.

Як він міг служити у війську? Як він, короткозорий, стріляв? А мене обступають школярі. Очі в усіх палахкотять. — Про що ви так довго розмовляли?

Кидаю з погордою:

— Я його знаю давно. Максим Опанасович вбив мого батька.

— Кого?.. Батька?..

На всіх нападає переляк, а я веду далі:

— У Максима Опанасовича свої неприємності. Його звільнили, бо він був на окупованій території...

Новина розлітається по всіх класах. Школярі поділилися на партії. А через день із-за цієї новини — бійка.

Треба знати: учні в нашій школі ворогують. Клас із класом, хлопці з дівчатами, чемні з нечемними. Але є ще одне ворогування — територіальне. Староміщанці тихо ненавидять новоміщанців, ті платять тим же. Це—дві супротивні сили. Є ще третя, але вона зовсім нечисельна, по одному-два чоловіка з кожного класу,— селюки. Самі хлопці, жодної дівчини.

На великій перерві всі угруповання висипають за дерев'яний хлів-комору, де порядкує завгосп. Школа має пару коней. (З великого підсобного господарства для школярів аніякісної користі, воно потрібне для директора Первородського). За хлівом-коморою старшокласники курять, а меншокласники заглядають їм в рот і ковтають дим.

Новоміщанці стоять осібно, староміщанці — навпроти, а селюки завжди збоку. Всі різняться одягом і манерами.

Найліпше одягнені новоміщанці. Вони у светрах, у джемперах, у валянках із заковченими халявами. Шапки теплі, офіцерські. Один ходить навіть у сірій, полковницькій, із малиновим дном. Всі вони зухвалі, палять цигарки і плю- ються, чвиркаючи крізь зуби. З ними треться Жора Гонімський. Він, правда, одягнений скромніше: на черевиках калоші, шапка солдатська, але його частують цигарками. У Жориних рудувато-чорних очах сидить щось зловіще й потаємне.

Староміщанці бідніші. Їхній одяг — приношене чи перешите манаття з колишніх надбанків. І палять вони дешевенькі сигаретки. Їм іноді бракує вогню — випрошують у новоміщанців.

— На, кури, Данило-рило,— гордовито відставляє цигарку новоміщанець.

— Я не Данило, я Даня..

— Прикурюй, рило, коли дають.

Селюки в фуфайках. Смалять самосад, утворивши свою республіку. Демократія повна: дають курити малюкам, щедро насипають натертої махорки, встигай затягуватися і не кашляй.

Мене наднесло, коли бійка притихала.

Новоміщанець у сірій, з малиновим дном шапці стукнув по-самбістському під зуби

селяка. Той — з копит. За що? Ніби селяк обурювався, що Максима Опанасовича звільнено. Селяк облизував із своїх губ кров.

У той же час мене копнуто носом, і я підскочив м'ячиком.

Республіка Селянія оголосила війну новоміщанцям. Староміщанці трохи повагалися. Данили-рили влилися до новоміщанців, але до нас більше. Ми падали і вставали. Звалений новоміщанець чи староміщанець хапався за носа, за вухо чи скакав на одній нозі, більше не ув'язуючись.

Це була битва без перемоги.

І вже потім, по всьому, Олеся жаліла мене:

— Нащо вони тобі, сивошапочники... Я і Жори Гонімського не люблю.

— А Оля твоя подруга!

— Ну й що? Я її люблю, а його — ні. А ти не будь язикатою Хвеською. Хто мовчить, той сто навчить.

12

Хто ж я? Хто?.. Хіба білими устами, тихо, напівголосом у чорну ніч не виказав за себе? Ні плачу, ні болю не чули...

У неділю стараюся якнайшвидше вернутися до міста. В неділю не куємо підків: дядько Павло допізна торгує, а ще допізніше — за шкаликом у чайній. Виторг треба підливати, щоб ріс.

А я собі до Олесі. Її батько все хворіє. Але базар, і він з жінкою на базарі. В моїх хазяїв маленький огорог, а в Олесиних батьків і огорог, і сад. Вони — напівміщани, напівселяни. Їх заїдають діти.

Олеся випалила й наварила. Батьків нема, і я не соромлюся сидати за стіл. Клим, Трохим, Луць — дрібні, одне одного менше. Найменшого першокласниця Галя бере собі на руки. Вона схожа на Олесю, тільки темно-русіша і, мабуть, буде костистішою. Вона зиркає на мене недобре, так, ніби я їх об'їдаю. Мені все несмачне — борщ і каша. Олесі біля столу місця нема. На її грудях мамина фартушина, але не дуже велика. Олеся обідає з горнятка. Прихилилася до стіни, ні з кого не зводить очей, щоб не було безладдя, — господиня. Я хвалю борщ, хвалю кашу, а сам тільки вмокаю ложку. З Трохимом і з Климом ми їмо з однієї миски, і хлопці, радіючи, що з ними обідає старший, який ходить до їх сестри, голосно плямкають, лящять за вухами.

Мити посуд — то вже Галине діло.

Ми з Олесею збираємося в кіно. Дітвора і Галя за бугаєм, у ванькирчику. Я — гість,

у світлиці. Сиджу на голому ослоні. Переді мною ліжко — подушки, вкриті тюлем. Стіл застелений витканою в темні кольори скатертю. На ньому у глечики — паперові квіти.

Олеся вискакує, соромиться при мені розчісуватися і заплітатися. Я закладаю ногу на ногу. Як не шмарував шкарбуни, а вони не чорні, руді й жодного на них блиску. Штани, піджак: що на будень, те й на неділю. Аж самому соромно. Зате я пишаюся чистою сорочкою, підправляю комірець. Біда й з чубом, зачісую, притискую, щоб лежав назад, а він стирчить, падає на очі, заслоняє світ.

Вертається Олеся, і я ховаю під ослін свої ноги. Вона весела й легка. В її косах червоні трояндні стрічки, вона у червоній кофті.

— Пішли?— І відставила ніжку, чобіток на підківці.

Якусь мить тягнуся до її синіх великих очей, неохоче встаю із ослона, неохоче покидаю світлицю. Нас проводжають очі братів і сестри.

На вулиці снують ярмарчани, але ми не підіймаємося через сад, не ховаємося, йдемо долиною і, коли на нас налітають сани, притуляємося плечем до плеча. Так добираємося до бруківки і від пожежної беремо праворуч. Люду — море і мені хочеться, щоб нас побачили із мого села.

і Кому ми потрібні, на нас ніхто не дивиться, а Олеся часто опускає донизу свої очі.

Замерзлою бруківкою, вичовганою і слизькою, тягнемося у центр, де чайна, перукарня і військкомат. Перед чайною — щит-афіша. Кричить кострубатими, наче виведеними сажею, літерами: «Волга-Волга».

— Будуть про річку показувати. Хіба ми річки не бачили? Вернемося додому, Камчатко.

Я не знаю, що це за фільм. Хлопці-новоміщанці скаржаться, що крутять старі-престарі, а десь ідуть трофейні. Ото фільми!

— Погуляємо в парку, а кіно... чорт з ним!

Вона не озивається, простує, ніби квапиться!

Наздоганяю її, човгаємо під гору. Коло Будинку культури юрма, але не зупиняємося. У нас є своя ціль.

Повурськ ще майже не відбудовано. За Будинком культури було гетто, і там — гори цегли і тиньку. А ми простуємо собі під мурами спаленого костюлу кармелітів, ховаємося за брамою колишніх Потоцьких. Брамку давно знято, і вона тепер — як тріумфальна арка. За нею є ще одна. Але вона нас не цікавить.

Обходимо замок. Нас зустрічають своїм карканням ворони.

А сніги вже тануть. То тільки сьогодні трішки підморозило.

У парку — ні живої душі. Олеся повеселіла, вона така, як була дома, в світлиці. Над її очима тремтять золоті вії.

Ми на місцині-осонні. За нами—буки. А перед нами, внизу, за мурами,— Новомісто. Чути, як на Горині тріщить лід. Річка скоро понесе кригу. Червоно заходить сонце. Небо високе, не зимове, Олександр-Олесю-Сяню, слухай: весна! Шумлять не з хрустом, гойдаються, тягнучись угору віттям, дерева. Березень, уже добре пахнуть вишневі сади. Під мостом прорвало лід, крига на кригу, і вода вдарила фонтаном.

Стоїть поряд зі мною, слухає. І мені ввижається, що від її погляду гинуть сніги. Ніби десь бринять потічки. Треба бігти туди, в кущі. Мабуть, під кущами дівочі очі зійшли квітами. Та я не можу залишити її й на хвилинку.

— Хочеш, розчеплю руками старий парк; попадають буки, і я дістану тобі сонце, покладу до ніг, щоб світило, не заходячи?

Вона обертається: сонце проткнуло голі буки і, кволе, втомлене, впало до її ніг.

— Нащо?—сказала вона.— Тут наша річка, наші дерева, наше небо і наше сонце.

— Нехай тут буде і наш вечір.

— Ти хочеш?

На місцині-осонні — кам'яна лава. Вона вросла в землю. Ми посідали, нам не було холодно.

— Смеркає, але ти не бійся, почекай. — Я скотився із горбочка, помчав у кущі. Повзав на колінах, нишпорив руками.

Я знайшов квіти. Приніс і віддав їй. Вона взяла, притулила пучечок до своїх губ і поцілувала.

Ми мовчки притиснулись одне до одного.

І мовчав наш вечір...

А потім таки завернули в кіно. Всі вікна обліплено, сидять і на деревах — до сімнадцяти літ не пускають. А хоча б і пускали, в мене у кишені ні копійки.

Я вибрав найкраще вікно, щоб не збоку, щоб прямо на екран, стягнув за ногу одного, другого; мені це вдалося без пригод, мабуть, я орудував, як велетень. Підсадив Олесю, сам сів і, щоб нам не попадати із цинкового дашка, міцно держався за примурок. Схилились, притулилися до купи наші голови. І єдиним стало наше дихання...

Настала весна. Напіврозлучила нас. А літо — ціла розлука.

Не люблю задухи. Земля ніби підпряжена, її навіть покидають жайворони. Здіймаються вгору, тріпотять крильцями, неначе хочуть остудити.

Літо — робота. По неділях я глемзаю-склеюю свого велосипеда. Не їздити ж мені на одному колесі! А по буднях — з косою. Чи зароблю щось — не знаю, але хто не косить, тому не дадуть паші: постанова правління.

Косимо на мочарах. Веду свою ручку, стараюся, щоб мене не підсікли по п'ятах. Попереду сусід, якого прозивають Рурою. Він слабосильний, за ним встигати можна. Позаду — Мань-чин Семен. Маньчин, бо не він господар хати, а Манька. Чешемо косами, витираючи піт, — техніка!

В обід лягаємо, як покоси.

— І тут дзюра, і там дзюра: життя — рура, — каже Рура. Він балакучий, йому б плести байку за байкою.

— Ех! Мовчи, — тільки й всього видавлює Семен.

Вони закурюють, а я смокчу травицю.

Семен не досмалює цигарки, вона прилипла до його нижньої губи, а він спить. Рура бере ту цигарку, гасить, розкручує, висипає тютюнець у свій кисет, довго розглядає клаптик газети, ніби обдумує, що з ним робити, знадобиться чи не знадобиться? Згодом зважається і легенько випускає його з рук, як непотріб. Лежимо в траві, і нам кують ковалики. Поважно думає свою думу ліс. І дерево має свою душу. Ліс мліє на сонці. Він марить вітром. Легесенького, лагідного, і він загомонів би свою казку, нащо росте.

Безгомінні жовті поля. Низькі стерні й купи настовбурченої соломи. А звідкись пливе дух гречок і картоплі. І поле має свою душу, яка прагне дощу. Недовгого, нехай і з громом: озимину виорано, і поле нашуміло б свою казку, чому родить. Там, у видолинку, нечутно грає річечка. Куди? Нащо?

Вкрившись небом, я розгадую казку лісу, поля і річки. І мені хочеться, щоб ліс ріс для Олесі й для мене, щоб для нас родили поля...

— Гей, косарі! — то бригадир.

Він на коні. Кінь аж запарився. А бригадир запилюжений, закіпчений, сидить охляп. Він стискує босими ногами коня за боки, розмахує руками — кашкет сповз на потилицю, рідке волосся поприлипало до лоба. Його звужені очі безпорадні, наче підсліпуваті, а бригадир намагається вирячитися, зробити їх грізними.

Найдовше будить Семена. Наїхав би на нього, але кінь боїться, фиркає і стриже сторожко вухами.

Семен підводиться потягуючись.

— Що ти собі думаєш?

— Ех! — відмахується Семен, жартує: — Не питай, чого в мене заплакані очі...

— Заспані! — кричить бригадир.

— Не кричи, бо розбудиш!..— вступається за Семена Рура.

— Кого?

— Чортів, які сплять у болоті.

14

Що не день я рвуся із села. Мені хочеться все поробити, аби бабуся не нарікала. Наносив з лісу і порубав хмиз. Привіз дві копиці сіна. Я у селі сам, всі товариші пішли від мене, бо я вже не їхній, я майже міський. Заздрять: мені поталанило. Скрізь і завжди зі мною бувалий в бувальцях собачище Совик. Він заріс, як дід. З нього сміливо можна стригти шерсть і здавати замість вовни.

Колись Совик був лихим собарлюгою. Він не пускав на наше подвір'я сусідських свиней і виганяв чужих курей. Як він їх розпізнавав, йому одному знати. Тепер волочиться за мною, де треба і де не треба.

Я розвів кролів, а вони прокопалися, повтікали із хліва, була робота. Ловив їх, лазячи по городі. А Совик хоча б тобі гавкнув, усе за мною назирцем. П'ятьох я впіймав, а шостого, білого, ангорського, ніде не було.

— Ти його розпотрошив? — кричу на Совика.

А він показує мені ікла. Дуже жаль кролика.

З його шерсті мав би гарного комірця для светра, м'якенького, не кусючого. Можна б і шалика вив'язати. Я сам умію, дротами. Будьте певні, вив'язав би й дівочу шапочку. Для кого? Не всім знати. Я прогнав Совика, а на бабусю насварився, що вона його не годує. Звечора бабуся винесла йому помий, кликала, та так і не докликала.

Ранок недільний, я за сокиру, лагодити тин, бо літо збігає. Звичайно, по тому, коли бабуся почовгала до церкви. Сплигнув з порога й не віриться мені: посеред двору, на задніх лапах сидить Совик, передніми тримає кролика, а щоб він не боявся, час від часу полизує його. Ах ти ж, мій Совику! Ми з ним разом і тин підправляєм. Перебила бабуся:

— А чи в тебе буднього дня нема, що ти за сокиру взялося? Сухотонько моя! Яка я нещасна. Та побий його, свята неділенько-омофорнице! Царице небесна, святий отче і ти, Юрку-воїне на білому коникові...

Совик позадкував під хлівець, кліпаючи очима.

— Чи ж я поклонів не б'ю? Чи ж я тебе, боже, не хвалю? Чи не славлю вас, заступників, прославлених у вишніх...

— А ви жорстокі, бабусю,— перебиваю її.

Вона вмовкає, посіпується її плече. Бабуся в чорному — порхавка в довгій спідниці, широкій блузочці й великій хустці з торочками. В її роті жодного зуба, губи запалі, на підборідді натягнулася жовта шкіра, брови геть злиняли. Ніс — як дзьоб. А очі в ямах, далеко-далеко. Невже і я колись буду такий? Всі кажуть, що ми з нею схожі. Вона метає здалеку на мене стрілами.

— Жорстока? Я жорстока, як життя!—відказує мені бабуся.— Що воно мені дало? Що? Воно в мене тільки забирало. Забрало все: чоловіка й дітей! І тебе відриває, тебе!

— Бабусю, хіба ж я вас кидаю?.. Я зараз віднесу сокиру, я не буду вас гнівити. Вона підступає до плоту і висипає із пелени буряки. Бурячки артільні, головаті.

— О, ви теж прогнівили неділеньку, рвали буряки,— випалюю я.

— Як же їх не вирвати, коли йшла через них? —буркнула вона і подріботіла до хати.

А літній недільний день довгий, ліпше бабуся лаяла б.

15

Коли ти дитина, літа мовби стоять на місці. Життя — маховик, і якщо вже розкрутиться, то розкрутиться. А моє колесо вертиться давно, і випадають шпиці. Ніхто ніколи не боронив, ніхто не спиняв: мати під цвинтарем, батько на цвинтарі. Кому яке діло—я сирота? Нащо сушити голову? Самосійний.

Кінчається літо, мене кличе Олеся. Ліпше б не кликала... Не чути б мені її голосу, коли я мантачив косу, не бачити б мені її очей, коли я задивлявся в небо, не приходила б вона у короткі сни.

Ні, не помер її батько. Ні, не стала вона калікою. У нашому класі з'явився Кость Вітряк. Дуже треба було йому переводитися звідкись там у Повурськ?

Я згадав, як давно колись, під Новий рік, напередодні зимових канікул, Олеся й Оля, взявшись попід руки, вітали мене:

— З Новим роком! — одноголосся.

— Із новими дівчатами,— хитра Оля.

— Із новими дівчатами,— за нею й Олеся.

Я вже забув, що зі мною тоді було. Тепер згадую: було кепсько. І коли на новорічному карнавалі я танцював, думаючи, що смисл танцю в тому, щоб якнайліпше закидати ногами, то в мене й фокстрот виходив: «І з новими дівчатами». Кость влюбився в Олеся. Саме він влюбився у неї, а не вона в нього. Хіба дівчина, в якій є коханий, не так собі вибранець, а майже законний чоловік, може закохатися, якщо її не зваблюють?

Олеся на зло взяла й пересіла з передньої парти. Разом з нею пересіла й Оля. І тепер переді мною зяяла порожнява, на стіні чорна дошка: бери й пиши на ній очима.

По дорозі додому перепинив Олеся.

— Нащо ти пересіла?

— Камчатко, ти набрид мені!

— Так я для тебе Камчатка!

Ми розійшлися.

Ведучи свого велосипеда нагору, тягнучи раму із заднім колесом на плечах, наздоганяючи переднє: майстрування-глемзання виявилось марним, я по дорозі з містечка і в містечко складаю поему. Чорний шлях коротенький, ніби від печі до порога. Натхнення! Я в поетичному пориві. І мені зовсім нічого не треба. Самозакоханий ревнивець складав поему, аж поки не закрутили заметілі.

А тут із квартирою нелади. Павла-коваля застукав фінагент, обклав податками, і тітка-цьоця призналася мені, як на сповіді:

— Нащо нам квартирант, якщо не треба підмайстра? Мій — на рамкомбінаті.

— На промкомбінаті,— виправив її.

— Ні, на рам. До рам завіси і гачечки робить. Аби шия, у ярмо влізеш. Знайшов собі квартиру ближче до Олесі — під цвинтарем, коло хреста, який зітлів і на якому висить кована скринька.

Переписав поему — три зошити у клітинку.

Моя нова господиня — молода. Її й тіткою величати не личить. Я не називав її ніяк. Бачачи мою вдатність до науки, не шкодувала гасу: електрики сюди не

дотягнуто. А дядько — куценький дідок, на якому не держаться штани, питався:

— З чого ти переписуєш? А конспектик? — Він муляр, освічений, клав печі за старих часів у замку Потоцьких.

Я стукав себе по лобі, показував на свій конспект.

Твориво — не поема, шедевр! А було в ній ось що: на земній кулі—острів. А на тому острові височить висока гора. А на тій горі стоїть білокам'яна вежа. А у тій вежі живе-побивається Олеся. Кругом вода. Я сідлаю доброго коня, бовть — і у воду. Кость Вітряк сідлає ще кращого коня, бовть — і теж у воду. Але ми не топимосся. Борюкаємося. А Олеся бачить нас із своєї вежі, плаче, витирає косами сльози. Ми сідлаємо ще кращих коней, щоб перескочити туди, на острів. А вона тим часом відрізує свої коси і плете мотузку. На острів ми перескочимо, хто перескоче перший, той вхопиться за косу-мотузку, бо інакше Олесю з білокам'яної вежі не визволити. Хто перший перескочить море?..

Так закінчувалася поетична притча. А далі?

А далі. Все зрозуміло: хто визволить Олесю, той і суджений. Мені тільки дуже шкода її кіс. Чи відростуть, чи будуть нижче пояса, як тепер?

А тим часом, поки я пописував поему, Кость Вітряк вже заходив до Олесі додому. Я взявся вивчати не менше й не більше—діалектику. Я штурмував книги, наче на невидимому коні той невидимий острів, на якому білокам'яна вежа. Я нахапався таких мудрих слів, що мене не розуміли вчителі. Але хто з нас двох гідний Олесі?

Кость — гармоніст. Він має гармонію, я навіть бачив її — гудзики перламутрові, ремінці жовті, а міх чорний, реберця бляшками окантовані. Я не чув, як він грає, з принципу покинув самодіяльність, та в мене й голосу нема. В Костя чуб — кучері з-під козирка. А козилок лакований, кашкет гімназичний.

А в мене чуб лежить причесаний, якщо стану проти вітру. Скільки разів я так ставав, щоб вітер причісував його, бо олія не допомагала. І ні кашкета в мене, бараняча шапка.

Ще ж в Костя — синя шинеля. Поли ляп-ляп по халявах.

А в мене лейбик із покожушини.

Він русявий, обличчя його біле, дівоче.

А я — чорний циган.

За ним всі дівчата назирцем.

А хто за мною?..

«Ти нікчемний пастух. Вовк череду поїсть»,— записка. Звичайно, від Олі, від неї, чорноокої. Я відписав їй, а потім кажу:

— Серця не пасуть.

— Ти мудрий, та не дуже,— і заходиться сміхом, ніби сміху-наїлася.

Хочеш не хочеш, маю зблизитися з Жорою Гонімським: його Оля—єдина рятує мене. Заходжу до Олі, на Крем'янецьку: може, в неї Олеся? До Олесі нізащо не вступлю!

А тут Жора. І Оля не просить, наказує:

— Хочу, щоб ти навчився грати!

— На чому? — І Жора виставляє рубильником свого носа.

— Будь на чому, хоч на губах.

А я собі думаю: «Ось до чого Костева гармонія довела!...»

Жора шахи із-під пахви:

— Пограємо, Юрку?

— Не вмію...

— Ти мені не в шахи, на інструменті! — Оля сердито.

Жора знизав плечима, пригладив рукою й так прилизаного чуба, шахи під пахву.

— Хто нас навчить? — бідкаюся я.

— Як хто? Сам Голик! — відрізує Жора.

Жора мастак на всі руки, він — художник. Всі лозунги в школі — його. Він і поет. Ми смалимо до Голика, і я впевнений, що стану музикою.

Голик — церковний дяк і керівник міського струнного оркестру. Він уживається на двох посадах: богові — богове, кесареві— кесареве...

Голик бере нас в науку і зачинає вчити ноти.

— Хочете бути скрипалями?—питає він, стоячи в хромових чоботях, у рябенському галіфе: під бородою скрипка.

Ми киваємо головами.

— Я відразу здогадався. Ну, господи, допомагай!..

Жору пригнічує «господи», але він не богохульствує.

— До-ре-мі-фа... тягніть, тягніть за мною, ви мусите це знати, як азбуку! Ясно?

Гама дається легко, тягнемо гаму вперед, тягнемо назад, а Голик помахує смичком. Вчимося записувати гаму, малюємо ластівок. Це вже складніше. Коли ж він дасть нам у руки скрипку?

А в Голика ми не одні. В нього оркестр, і він розучує з оркестром марші. Трам-тара-ра-рам... А ми тягнемо на губах взад і вперед: до-сі-ля...

Настав довгоочікуваний день. Скрипки в наших руках, як патики.

— Та ви їх держіть так, отак, як мати живу дитину. У вас пальці залізні, чи що? Ви ж, хлопці, не цвяхи збираєтеся витягувати! О господи!

Не знаю, як Жорині, а мої пальці дерев'яні.

Під звуки маршів у Голикових руках ходить смичок, ходить скрипка, ми цілий тиждень викрикуємо—до-ре... сі-до... Коли ж знову беремося за скрипки, намазавши живицею смички, вся наша наука — в ліс.

—Милий боже,— напускається Голик.— Вам бути не скрипалями, а барабанщиками. Але мені барабанщиків не треба. Сам бог бачить!

Чи нам справді ведмідь понаступав на вуха, чи наші пальці дуже закострубаті, чи наш учитель непутящий? Ми з Жорою втекли. З болю і з розпачу я прочитав Жорі свою поему, змінивши імена.

— Так туманно писати не годиться, — була відповідь.— Повна безідейщина! Сором! Ганьба! Почитай лиш постанову про «Звезду» і «Ленинград».

Жора продекламував свого вірша про зореносну Москву, якого взяла райгазета «Вперед до комунізму».

— Тобі треба рости ідейно, — казав він. —

А щоб рости ідейно, треба втягуватися у суспільну роботу. А щоб втягуватися у суспільну роботу, треба бути комсомольцем. Ось так!

Мабуть, і директор Олексій Петрович Первородський здогадався, що я безідейний. Він викликав мене на розмову у свій кабінет. Комсомол у нашій школі ставав на ноги. Я вийшов з директорського кабінету головою учкому. А невдовзі став і комсомольцем. Тоді-то я підріс у своїх очах, ми з Жорою — комсомольським секретарем — стали вершити суспільно-громадські справи.

І прийшов святий Андрій...

Вечір. Дівчата печуть калиту і запрошують хлопців.

Я одержав запросини. Писала Олеся. Я вагався: йти чи не йти. Заплющив очі, вертів перед носом пальцем — пальці зійдуться, значить, згода, пальці не зійдуться — незгода. До трьох разів. Виворожив: незгода, згода і незгода. Сама доля віщувала: «Ліпше посидь».

— Хоч воно й попахує релігією, але нас рятує те, що воно сплутане з поганством і тому відмовлятися не треба,— сказав Жора.

На тижні, не дочекавшись суботи, я смальнув додому і вициганив у бабусі цілий літр самогону.

Справляли того Андрія на Черепіях, у рудої Валі — нашої однокласниці: в неї хата на дві половини.

Я появився не рано й не пізно, якраз всі зібралися. Звичайно, був Кость із гармонією. У всіх на видноті, відкотивши полу сіряка, я добув літр самогону й поставив його, заткнутого кукурудзиним качаном на стіл. Нехай бачать, який я парубок.

Жора приклеївся до Олі, вона водить його за собою, як бичка на прив'язі. А що мені робити?

Всі дівчата — парами. Одна руда Валя без пари. Вона пускає бісики то мені, то Костеві, але жоден з нас їй не підморгує. Починає брати досада: чи не змовилися Олеся з Олею, щоб звести мене з рудою Валею? Ой, певно, що так. Валя нічого дівчина — висока, кудлі накручені. Але мені чомусь здається, що вона ніби й не вмивана: пускає бісики, а очі заспані, і обличчя землисто-зелене. Хіба ж вона рівня Олесі?

А Олеся ні зі мною, ні з Костем не перемовляється. Горда. Неначе в тій білокам'яній вежі. Тільки нема моря, не треба перескакувати на острів. Але спробуй, підступишся до неї.

Кость розтягнув гармонію, дівчата гуртом внесли калиту — калач із діркою. Кость виграє, пальці дріботять по гудзиках, на мені посіпується кожна жилочка, а чоботи вчепилися підлоги.

Олеся незвичайна. Тугі коси пов'язано коронкою. У тих косах — стрічки й жива калина. Калина жевріє, і жевріє молодим рум'янцем її обличчя. Брови — врозліт, очі веселі, дихають ніздрі рівенького носика. На верхній губі — золотий пушок. А губи напіврозкриті.

Я не бачу, як чіпляють до стелі калиту. Олеся метушиться, порядкує. Вона — одна переді мною. Садовлять за стіл, тягнуть і мене. І нам випадає разом із Костем.

Олесі весь час чогось треба — то нову страву на стіл, то комусь меншу чарку. Вона пурхає. Ніби забулася, сяде біля мене. Пурхне, ніби нагадається, сяде коло Костя. А ми цокаємося вдвох чарками й п'ємо, не п'яніючи. Хто кого переп'є? Суперники! Накльокалися б до одуру: дівчата прийняли самогон.

Кость за гармонію, Жорі копістку в руки. Та копістка в якомусь шмаровидлі.

— Хто відважний? Кусай!

Калита висить на стрічці, похитується. Не засмієшся — вкусиш, засмієшся — по зубах копісткою.

— Я! Я!..

Грає гармонія.

Руда Валя підбренькує на гітарі.

Підступають дівчата з хлопцями, відплигують — на губах шмаровидло. Всі з шмаровидлом на губах. І Олеся.

— Розступіться! Я іду!

Хто показує язика, хто строїть ріжки, а я нахмурений, сердитий. Калита стукає мене в лоб, підплигую.

— Відкусив! Він відкусив, не засміявшись!

Гармонія рипнула й перестала грати. Звівся Кость.

— Думаєте, я не відкушу? І він теж відкушує.

Оля тиче мені копістку в руки і змушує Жору, щоб він відкусив калити для неї.

Але я йому намалював вуса. Як тільки він не набусурманювався, та брало на сміх. Пробували й інші. Всім я чіпляв вуса.

Вдвох із Костем — найсерйозніші й найповажніші — зняли калиту, розламали надвоє і обділяли компанію. Потім дівчата палили папір у тарілці, ворожили тінями на стіні. І співали, співали.

Я був задоволений: Кость грав, не міг підійти до Олесі, а я танцював з нею, наступив їй на ногу, а йому показав язика.

Досвіток застав нас аж на Новомісті. І коли ми верталися назад, коли поставали на мості через Горинь, дівчата накинулися на Олесю.

— Скажи, признайся, кого з них ти любиш? Признайся, бо не пустимо через міст!

А вона проколювала нас обох очима.

— Хто за мене з мосту скоче!

Я не забарився. Переплигнув через поручні, кинувся ногами вниз, не піднявши вгору руки. За мить поряд зі мною опинився й Кость із гармонією.

Горинь щойно замерзла першим льодком. І той льодок — як тонесеньке скло. Ми пробили його, гулькнувши по самісінькі шиї.

18

Я багатий — об'явилася моя друга мачуха. В мене — штани, кітель, чоботи, фотоапарат і вісімдесят карбованців грішми. З мачухою Регіною ми не здибалися. Бабуся, пустивши сльозу, казала:

— Регіночка так хотіла тебе видіти, так хотіла! Обіцяла знайти тебе у Повурську. Може б, знайшла, але якби то тебе хто до кілка прив'язав, якби ти сидів дома на тій квартирі... Де там всидиш? Якщо не наука, то дівчата в голові. Брав горілочку, брав... А вона, бідолашна, ніби для того тільки й вступила, аби передати тобі оте все. Та вже ми набалакалися.

— Якби вона мене знайшла, хазяї не затаїли б.

— А може, затаїли. Тепер такі люди... Народ...

— Та вона мене й не шукала... А що оповіла?

— Доконечно хотіла видіти, який ти виріс...

Я відразу міряти свої обновки. Штани завеликуваті, кітель зовсім великий, чоботи сяк-так...

— Матимеш про свято, дитино.

Кітеля я віддав бабусі, щоб сховала в скриню. А штани? То були найкращі штани в світі. І я мав їх—сине офіцерське галіфе, як надуті пляшки. Про таке можна тільки марити. А чоботи? Блискучі, м'якенькі, на ногах їх не відчуваєш. Ні, це не те, зовсім не те, що мої липовики. Ті чоботи не ховатимеш від людей у церковній каплиці! Щоб носки не задиралися, понабивав клоччя.

Я не знав, що робити з фотоапаратом. Та недаремно приказують, якщо багач усе має, то хоче мати ще більше. І я зазіхав на ще більше, В моїй кишені хрустіло вісімдесят карбованців. Сімдесят п'ять я мав заплатити за навчання. Гроші червінцями. Вийму червінець, радію: «От якби хто згубив купу грошей, а я

знайшов! Нехай би не купу, нехай би стільки, як у мене є... Хоч би півтого, що маю...»

Я почував себе паном, коли платив за навчання: червінець, другий, ще... І—нещастя! Восьмого червінця нема. Перелічую, мені допомагають. Восьмого червінця нема. Пропав! Так і треба, щоб не марив розбагатіти на чужій біді. За це марення випрошуй в бабусі, докладай ще п'ять карбованців!

З острахом, з якимсь побоюванням думав про штани, про чоботи, неначе і їх міг згубити.

А фотоапарат — не Костева рипалка-гармонія. Він був заряджений на тридцять два кадри. Так мені сказав фотограф, що був охочий в мене купити ту штуку. Але дзуськи! Не один день я носив йому воду, вимивав пательні — проявителі й закріпителі — аж мені показано, як клацати чорненькою штучкою.

І ось — чорні чоботи на мені, халяви вниз, гармошкою. Носки довгі, не біда, в носках — клоччя. Штани дутими пляшками. Через плече фотоапарат. А вже весна, бубнявіє цвіт, і я йду з полів, з дому. Вступаю до своїх господарів, хоч мені й не треба до них вступати. Тітка, яку я не осмілююся називати тіткою, сплескує в долоні, її дід підтягує штани, і з його рота, зарослого бородою, чути: шя-шя-шя...

Я ніби вступив почистити чоботи. Молода тітка спочатку простягує мені ганчірку, сама ж її кидає, метушиться, знаходить щітку. Кладу на стіл фотоапарата. На нього дивляться, то як на ікону, то як на бомбу.

Мої штани і мої чоботи у класі всіх приголомшують. Я не Юрко Подолян — принц, вище принца!

Після уроків я чіпляю на плече фотоапарата і через садки рушаю до Олесі. Прокрапав легкий дощик, трава слизька. Мені хочеться швидше дістатися до тієї хати під трьома березами, випередити Костя: я сидів на засіданні комітету, а він — додому. Я хапаюся рукою за кілок, щоб перемахнути через дріт, слизькаюся. Перескочити то перескочив, але моя матня — др-р! Дріт щипнув за штани, як собака. На матні звисає синя смужечка. Ліпше б мені проколоти руку, роздерти обличчя! Не милі мені берези, на яких зацвіли сережки. І я не докоряю їм, чому вони не тополі.

Рука за спиною, держу — приховую свою шкоду, і вступаю до хати. Кость уже тут. Я не встигаю вимовити й слова, Кость уже прощається. І Олеся його не спиняє.

Ми самі в світлиці.

Вмощуюся на ослоні, заклавши ногу на ногу.

— Ти — як нова копійчка,— каже Олеся.

— Нова то нова... Чорна нитка є?

— Є і нитка, є і голка. Нащо? Тебе годі впізнати.

— На, дивися! — мало не плачу, показуючи розірвані штани.

Олеся сміється:

— Мужик-мужиком, тобі у полі ходити.

Гибію на ослоні в трусах, а вона шиє-латає.

— Ти й фотографувати можеш?

— А чого ж?

— І мене знімеш?

— Тридцять два кадри, і всі твої.

Я фотографував їхню сім'ю: батько, мати, Галя, Клим, Трохим і Луць на порозі хати. А потім ми пішли з Олесею в сад. На траві бриніла дрібна роса і росила нам ноги.

Олеся в платті з синім горошком. Такою я зняв її у високій росяній траві.

Ми постояли під яблунею. І яблуня шелестіла нам надвечір'я. А наші плечі спиралися об стовбур. Я взяв її руку — п'ять пальців, кожен — як материнська ласка. Ті її пальці згиналися у моїй руці. Тоді я взяв і другу її руку, й вона була ще ласкавіша. Я заглянув у її очі, і вони впали у мої долоні. Я приклав її руки собі на груди, щоб вони спинили моє серце. Держачи їх, я трепетно поклав руку їй на плече. І воно, живе, округле, ніби пригнулося. Торкнувся пальцями її кіс, м'яких-м'яких. Ми стояли під яблунею. На нас падали зорі, збиваючи яблуневий цвіт.

«Обійми мене»,— казали її очі, які я держав у своїх долонях. А її губи розтулювалися, мовби шукаючи чогось. І наливалися повніючи. Я її міцно обійняв і поцілував.

Вона сховала у мої груди голову. І мої пальці гладили їй коси.

— Сяню...

Тиша.

— Олесю...

— Не буди мене, Камчатко.

— Олександро, цвіте сад!

Вона підвела голову — в її очах стояли сльози.

19

Її батько протягнув весну, літо і осінь. Дощі і сльоти розквасили землю, і сухоти поклали батька в яму.

Ми вдвох із Костем вели з цвинтаря Олесю— свою журбу.

Вона вже не плакала. Вона вже виридалася і над труною, і над сирим чорним горбочком, який насипано на груди її татові. Вона ступала, як в тумані. І ми з Костем вели, вели її.

На похороні мене бачила моя господиня — Ївга. Кому горе, а її обличчя хоч жар нагортай. Бідує за дідом Саверком. На низьких і дебелих ногах, груди — горами, підгорля дряхтить:

— І не сказати, і не списати, ну й зять у Марти,— про Олесину маму.— З двома головами, рук дві пари, ніг дві пари.

— Та ви про кого?

А дід і собі притримуючи штани:

— Шя-шя-шя...— ні балакати, ні сміятися не може: він з Ївгою навпомацки.

— Про тебе й про Костя. Позросталися!.. Ой, і поб'єтеся колись! Де ж таке видано? Ти сестру бери, вона молодша і на підході.

Я хряпнув дверима.

А ми з Костем не губимося, не б'ємося. І непомітно виростаємо, стаємо дорослими. Я інколи зле про нього думаю: трапляються ж всякі випадки, зламав ногу і не вижив, пірнув в ополонку а чи якась цегла зірвалася, влучила в голову... Ймовірно, що він думає так і про мене. Але ніхто з нас не ламає ніг. Ніхто не провалюється під лід, ні в кого не влучає цегла.

— Поки ви ходите-волочитесь,— каже мені Ївга,—а в Олесі один ночував... Вогонь! Солдат демобілізований.

Я не осмілююся запитувати Олесю. Я запитую Костя.

— Чув, знаю. То — родич.

Він усміхається, і я радий.

Ми допомагаємо Олесі по господарству. Носимо воду, копаємо город. Нас садовлять за один стіл обідати, і ми обідаємо з однієї тарілки.

Перед канікулами я прошу його:

— Ти ближче, не забувай її...

— В тебе велосипед, і ти її провідуй, Юрку.

В наших розмовах ми соромимося називати Олесю на ймення, вживаємо займенників.

Я тепер в отвіті не тільки за свою бабусю — за цілу сім'ю: Галю, Клима, Трохима, Луця, тітку Марту, яку в думках називаю матір'ю, за Олесю. Якщо Оля чимось допікала Жорі Гонімському, він брався писати патріотичні вірші. Жора закінчив десятилітку і поступив у політехнікум. Оля стверджує, що одержує од нього через день листи і навіть дає декому прочитати в них по кілька рядків.

А що чинити мені, коли в мене патріотичні вірші не клеяться!

Мені дає роботу Олексій Петрович Первородський. Кивком пальця з відхилених дверей він знімає мене з уроку, веде до кабінету. Сам сідає за стіл, його лисина морщиться, він розтирає її.

— Подолян! Ваш випуск повинен бути скомсомолізований. Ти пойняв? Скомсомолізований. Інакше я вас не випущу. От Гонімський був молодець. Він дбав про ріст рядів.

Наші хлопці всі комсомольці. А що зробиш з дівчатами? З хлопцями що, викликали у військкомат, військком вручив прописні свідоцтва після того, коли колона вернулася із райкому комсомолу — з комсомольськими значками на грудях. Дівчат залишили після уроків, та вони повтікали через вікна. Втекла й Олеся.

Сама вона й підбила мене:

— Порушення принципу добровільності. Пиши в газету, якщо ти чесний секретар. Ні, на тебе напишемо.

Я знайшов собі компаньйона— Ванька Маманчука, нашого поета. Стругнули статейку. Її опублікувала обласна газета.

Олексій Петрович Первородський не кивком пальця, за карк ввів мене до свого кабінету.

— Йди до жінки Олексія Петровича, проси її...

— Ти знаєш хто? Ти, Подолян, блекота на смітті! Ти —пирій на гноєві! А я, признатися, тебе на медаль готував. Так-так, тебе — блекоту на смітті і пирій на гноєві! Вирву, вирву! Мені не хотілося тебе в школу приймати. Він, той Яриш, чорт подери... Атестата тобі не бачити, як своїх вух. Геть!

А Ванькові Маманчуку нічого. Зійшло. Над ним світила тиха зірка.

Перед екзаменом чутка: мене не допускають до випускних на тій підставі, що ніби рік мого народження неправильний, метрики нема, знищена під час окупації.

Олеся намовляє:

— Нізащо!

А чутка ніби починає справджуватися: мене викликають то туди, то сюди. До директорової жінки я йти не хочу. З ним не балакаю.

— Іншого виходу нема, як вклонитися Ніні Петрівні, все їй розказати... А він у її руках, під її каблуком.

Іншого виходу нема: Олеся з Маманчуком ведуть мене до Ніни Петрівни. Суха, безгруда, дошка-дошкою жінка уважно слухає, про що розказує Олеся. Ванько піддакує, наполягаючи:

— Його не допустять, нехай і мене. І я статтю підписував.

Ніна Петрівна почастивала нас чаєм.

— Все обойдеться. Алексей Петрович пугает. Это от того, милые, что ему грезятся по ночам страшные сны. Все обойдется.

Та що нам його сни? А вона веде далі:

— Он очень много пережил. Понимаете, очень много... Я буду просить его.

В Олесиних руках — атестат; в моїх, в Костевих—теж. Добре, все обійшлося дуже добре. І ми сидимо втрьох на ослоні, Олеся посередині.

— Ти, Юрку, їдь у Київ, в університет. З тебе будуть люди.

— Аз мене хіба не буде? —Кость сміючись.

— Ти, Костю, в мене середнячок, ти їдь ближче, до Львова.

— А куди ж ти? — ми в один голос.

— Я зовсім близько. В педінститут.

Як вона вирішила, нехай так і буде. І пошта понесла наші атестати.

Мені прийшов виклик, що я студент філософського факультету в столичному університеті.

Серпневого досвітку я в Повурську. Розпрощався із дідом Саверком і його молодю Івгою, вступив до Павла-коваля і до тітки-цьоці, якій обіцяв і зараз обіцяю набрати багато-багато матерії — цілий сувій. Я ніби в усіх просив благословення. Занесли мене ноги й до Олесиної хати. Низько-низько я кланявся похилій тітці Марті, яку в думках кликав матір'ю, її підрослим сином. Тітка Марта торкнулася рукою мого плеча:

— Проведи його, Сяню.

— Проведу, мамо.

І ми, взявшись за руки, пішли долиною, все далі й далі, туди, де на трасі зупиняються машини.

Ранок був холодний, здоровий. Я голосував. Нарешті зупинився вантажник, я побіг. Викинув у кузов скриньку-чемодан. Олеся стала збоку. Я вхопив, обняв, поцілував у щоку — тільки шелест її легенького плаття. — Швидше там! — шофер з кабіни.

Коли я перекинувся в кузов і обернувся—Олесі не було. Невже я везу із собою тільки шелест її легенького плаття ?

На станції поїзда довелося чекати до вечора. І чого так рано вибрався? Квиток у загальному вагоні. Посідаю своє місце — на третій, найвищій, полиці. Шугають страшні думки: не заснути і не впасти, куди сховати скриньку-чемодан?

Це — моя перша дорога. Скриньку-чемодан, фанерний, жовтим розмальований, із колодкою, якою зачинають хату чи хліва, кладу собі під голову. А в тій скриньці-чемодані тільки й того, що шмат зжовклого трирічного сала, буханець хліба, вишиваний рушник і купа зошитів. Кладу під голову й кітеля. Він трохи на мене забахматистий, але що зробиш?

Колеса постукують, а на зупинках буфери аж виляскують. Під моїм боком якась труба. Я розперізуюся, ремінь довгий, із німецької гвинтівки, прив'язуюся до тієї труби і кладу на скриньку- чемодан голову. Стукайте, колеса, виляскуйте, буфери! Наскоче вагон на вагон, тепер я не злечу.

Я їду, і всього жаль мені. Жаль Чорного шляху, який вивів мене з села. Бабусю, яка перехрестила на дорогу. І Совика... Три берези коло Олесиної хати, коли побачу вас? Прощайте. І ти прощай, яблуне, у густім саду. Якби тебе хто не зрубав — свідка першого поцілунку. Прощай, бережи своє листя і цвіт!

Олесю, де ти? Троймення життя і смерті — Сяню-Олесю-Олександро — перемого! Чи моя?

Поїзд спинився, і я відв'язав себе. Київський рокзал — під склом висока шопа. Розпитав дорогу до університету і на трамвай. Очі деруться на всі боки. Поставив скриньку-чемодан на приступку, а двері хляп, тільки й всього, що руку встиг вихопити. А трамвай цок-цок — помчав.

— Люди! Чемодан! — припустив із усіх ніг.

— Нема голови на в'язах, сиди дома.

Хтось виставив моє добро на тротуар. Я добіг до зупинки, взяв свою скриньку-чемодан і пішки дотеліпався до університету. Все, рішуче все тут мені не сподобалося. Велике місто, гарне місто блимало на мене підсліпувато, валилося на мене всіма своїми величезними будинками, і я вже ніби чув по собі похоронну музику.

— Вам направлення в гуртожиток? Корпус...

— Ні, мені атестат, документи...

Стенання оголених плечей і дурнуваті очі. Швидко мене поїзд довів сюди, а наступного дня я вже був у кабінеті директора Турського педінституту.

Я хотів на український філологічний, але там місць не було. Зараховано на фізмат.

В той же день розпочалися перші лекції.

Я вийшов від директора — висипали студенти.

— Олесю, він... тут!

Це вигукнув Кость Вітряк.

Олеся взяла мене під руку.

— Мабуть, тобі на роду написано не бути великою людиною. А Кость примчав із Львова вчора.

— Йому було ближче,— сказав я.

— Обоє-рябоє...

Я знову чув її голос.

22

Живемо в гуртожитку. Контингент студентства чималий, гуртожитки розкидані. Дівочі поблизу інституту, навпроти парку, а наш серед міста, на вулиці Широкій. Недавно, менш ніж п'ятнадцять років тому, тут був шинок і заїжджий двір. Будова негарна. Двоповерхова, довго тягнеться у двір, за яким через дорогу рів: нечистоти, сміття. Половина будівлі — стайня без даху. Сюди вкочувалися з кіньми, з возами, стаючи на ніч. Тепер — вмивальники, нашвидкуруч збитих столах — примуси. Студенти вмиваються, зганяючи горобців, які ласують

крихтами, п'ють з умивальників воду. Горобці хмарами злітають на крокви і цвірінькають, запрошуючи нас до ранкової гімнастики.

А живемо ми на другому поверсі, у маленьких і низеньких кімнатках, давно не білених. Підлога вихитується під ногами, будівля поскрипує, пливе, наче Ноїв ковчег. В нашому гуртожитку всі ті, хто прибився з інших вузів чи запізнився, одне слово — варяги. У свій ковчег ми стараємося заявлятися якнайпізніше, ніяких сторожів там нема.

Стипендію нам видаватимуть під кінець місяця. У кишенях порожньо. Годуємося бібліотечною мудрістю, бродимо в гості по всіх гуртожитках і неодмінно десь потрапляємо на картоплю, на мамалигу.

Нас із Костем виручають Олеся і Оля. Дівчата не живуть так безладно, як ми. Часто Олеся підшиває до мого кітеля комірця, Оля приносить із кухні каструлю супу. Суп аж синюватий, чути, що пригорів. У когось позичаються миски-тарілки, ще в когось — ложки, і, коли ми смачно трапезуємо, хтось нишком постукує в двері, чийсь цікаві очі заглядають.

— Ах! — ніби не сподівалися таке бачити, і двері зачиняються.

В інституті ще не знають, що ми з Костею ходимо до Олесі.

Оля підіймає ложку і каже:

— Мене всі розпитують: який твій, а який її?

— А ти їм?

— Мовчу.

— Чого?

— Ще візьмуть і напишуть Жорі...— І згодом: — Я б сказала, кого з вас наші дівчата закріпили за мною, кого за Олесею...

Олеся їй моргає, Оля змовкає.

Слухаємо лекції, ходимо на безплатні танці й чекаємо суботи. Нам додому нема й п'ятдесяти кілометрів: поїдемо по сидори. Мішок картоплі, пшоно, пинцак, шмат жовтого сала. Припру, скільки зможу. Бабуся все дасть — онук на чужині. А як вона зрадіє, що я не в Києві, а таки ближче!

Субота, і ми на рогатці, тобто за містом, де дороги розтікаються двома рогами. Автобусний рух не налагоджено. Кажуть, що скоро пустять: Тернопіль — Тур — Київ, Чернівці — Тур — Київ... Ось тоді настане життя! А поки що голосуємо вантажникам, а їх гонить дорожня міліція.

Добра третина студентів — галичани із-за Збаража. Їм тією ж дорогою.

— Хлопці, будьте кавалерами, а не пацетами,— каже галичанка.— Спочатку посадить нас.

Ми так і робимо. Напихаємо повний кузов дівчат. Поїхали Олеся, Оля.... А ми стовбичимо, Через годину й самі мчимо, держачись одні одним за плечі, згинаючи голови під деревами.

У наш Повурськ машини не заїжджають: ремонт дороги. Лупимо кулаками в кабінку і злазимо на Кременецькій горі.

Якийсь час ідемо з Костем мовчки. Мені треба прямо, повз Черепії, повз нашу школу, за цвинтар. Йому ліворуч — на Новомісто. Я подаю йому руку, домовляємося, що завтра зустрічаємося на Крем'янецькій і розходимося.

Кость закидає на плече свою гармонію. І зараз він з нею не розлучається. Веселив нас на рогатці, повеселить завтра на Крем'янецькій. Базар, протовпитися до машини буде нелегко.

Мені б можна йти долиною, але я долиною не піду; Кость подумає, що вступлю до Олесі.

Я взяв напрям, щоб повз школу, а там незчувся, коли й опинився в Олесиному саду. Постояв під яблунею, погладив її, спускаюся по стежці, а там поміж березами вихитується Кость. Ми сходимось на порозі.

23

Мене заїла теорія відносності — рух, час і простір. Я не тямлю в ній ні бе ні ме. Лежу, скриплю ліжком — розгойдався, поплив ковчег, а я, заплющивши очі, бурмочу:

— Швидкість світла, швидкість світла... Час і простір — це абсолют! Так чи ні? Рух, швидкість — змінні. В чому ж суть? Світло, світло... І Гете, вмираючи, гукав: «Більше світла!»

У кімнату вривається Кость:

— Сяні нема!

Я продираю очі. — Як нема?

Зупинився, не пливе ковчег. На кінці мого язика сказати Костеві, що йому, біологові, добре: трави, комахи, а тут — закон відносності.

— Вона виїхала з вівторка на середу.

У моїй голові: рух, рух, швидкість...

— Нині ж середа.

— Вона виїхала вчора вночі.

— А Оля?

— І Оля з нею.

Ми створюємо німу сцену. Кость дивиться в один бік, я в другий, обидва — на стіни.

— Якщо вона поїхала, нам не сказавши, то не кидати ж лекції?..

— Дочекаємося суботи, — додає Кость. Вирішуємо чекати суботи.

Я думаю-передумую: можливо, захворіла її мати, можливо, якась біда. Сподіваюся, що Олеся вернеться не сьогодні завтра. А на перервах лечу до Костиної аудиторії.

— Нічого не знаєш?

— Нічого.

Нема кому підшити мені комірця. Ходжу, засмальцьовую його ще більше.

Совість неспокійна, ввечері зважуюся: зранку їду! А вранці — не їде Кость, і ми, як та курка з яйцем, бігаємо один одному назустріч.

А в суботу цідить дощ. Машина місить болото, закидаючи його в кузов. Кость роздягнувся, сховав у піджак свою гармонію.

— І нащо ти її тербищиш?

Сидить навпочіпки, прикривши гармонію грудьми. На Кременецькій зіскакуємо з машини. Трохи випогодилося. З верб капле листя, капле, як мед... у калюжі. В дорозі ми домовилися: не вступимо до Олесі нізащо! Вона мучила нас, помучимо її. Розходимося, подавши один одному руки на клятву.

Я поминаю школу, поминаю зігнилого і струпішого хреста, на якому висить кована залізом скринька. Далі ноги не йдуть, я заточуюся, стою пеньком. Перескакую через рів, через дріт, через клятву. Я вже в садку. А з Олесиної хати, з-під трьох беріз, — труби і барабан. Голосно, ніби на весь світ.

Біля одвірків стукаємося лобами з Костем. Там, за порогом, — весілля.

Кость розтягує на всю ширину своїх рук гармонію — хриплять баси, їх забиває тонесенька нота. Вище воріт, над хатою, вище беріз — прядеться у небо. І всаджується на воротяний кілок гармонія...

Частина друга ЩОДЕННИК

13 жовтня

Пізнього ранку приїхала в Тур. Дорога, метушливий день, але втоми нема. Нишком сповзла із свого матраца і на кухню, щоб не розбудити Надю — напарницю по квартирі.

Мені двадцять сьомий. Я ніколи не почувала себе молодою: отроцтво — блокований Ленінград, юність — шлях по льоду, евакуація в Барабинськ, робота заради куска хліба. Кінець війни і гонитва за молодістю, яка минула й минала: університет, аспірантура. Мати стара, буркотлива, завжди погрозлива. Вона народила мене, коли їй було за сорок років, — собі на заваду.

Я тут сама, я вирвалася на волю. Я — дитина, яку цілу зиму тримали в душній хаті й не пускали на вулицю. Можу робити, що хочу. Завтра не вернути сьогодні. Так в усякому разі здається. Тому й прилаштувалася на підвіконні, щоб занотувати перший день свого нового життя. У вухах надсадний і хрипкий крик паровоза, як інвалідський кашель, що не кінчається. Обірвалася колія — тупик. Тур — передгірне містечко в тупику. Я приїхала сюди і тут мені жити. Чи довго? Сподівалася на ліпше, але... Та не треба гнівити долю: вона — дикий кінь, якого не загнущаєш і не вкоськаєш.

Мене зустрічали, але не зустріли. Моя потерта, облуплена валіза, яка так багато знала доріг, мій благенький одяг заперечили, що я — це я, викладачка зарубіжної літератури. І я добре бачила, як з чистенького подвір'я чепурненької станції із-під мого носа чкурнув вантажник. Добиралася пішки. Готель. У ньому, мабуть, рідко хто зупиняється, бо мене обступили від покоївок і до директора. Сам директор, показний, хазяйновитий, відчиняв номери, щоб я вибирала до смаку. Йому дуже сподобалася моя чиста російська вимова. Він аж саяв. Глянувши на бланк для приїжджих, який я заповнила, сказав:

— Ну, ви у нас ненадовго, найдовше — до вечора...

Я сприйняла ті слова за глузування. Вмивалася, причісувалася, а за дверима шепотіли й перемовлялися: мила провінція.

Педінститут на узвишші. Я входила ніби у монастирський двір: чавунна брамище, у кам'яному мурі така ж чавунна хвіртка, а над головою, на готичній бані, — чорний хрест.

Мене перепинив чоловічина в наглянцьованих чоботях. Завгосп.

— Я ж вас зустрічав! — Із ноги на ногу переступає, леститься.— Товаришко Інсарова, Вікторіє Юліівно, тільки не кажіть Лаврентієві Павловичу... От непорозуміння! Наші всі з чемоданами, з скринями... Доводилося по дві, по три ходки... Йй-бо, не брешу! Та я вам ще стану в пригоді.

Директор педінституту — Лаврентій Павлович, а його завгосп — Павло Лаврентійович. Як він запобігав! І мені було приємно, що зі мною хтось рахується.

Я кидала очима на подвір'я, обсажене живоплотом, на триповерхову модерну будівлю з астрономічною баштою, на монастир. А через хвилину — в директорському кабінеті. З високої стелі звисала кришталева люстра, двері й віконні рами — кольору темного дуба, штори сріблясті, а стіни бліді, пригаслі. Стіл великий, полірований, важке письмове приладдя. Крісло, в якому сидів директор, високе й тверде, а я — в м'якому, шкіряному; з нього, хто б не всівся, не видно.

Лаврентій Павлович у сірому костюмі, чуб сивою гривовою зачесаний на правий бік. Сутулий, зігнутий у плечах, директор — сама чуйність:

— Вітаю, вітаю...

Його секретарка — панночка із польських кінофільмів — то входила до нас, то виходила.

Відразу підйомні. Відразу мене в розклад. І відразу квартира — на двох із Надею, викладачкою зоології. На квартиру мене повів Павло Лаврентійович. Він терпляче очікував у приймальні.

Про все це можна б і не писати. Але не обмовившись про уважність Лаврентія Павловича, який подібний до сивого лева, не можна збагнути його завгоспа.

Моєї співквартирниці дома не було. Але її присутність відчувалася. Надя, напевно, дуже слухняна. Її попередили, що я приїду, і вона заздалегідь звільнила цілий куток, підмела його. А живе не дуже розкішно. Стіл голий: його одна половина теж вільна.

Павло Лаврентійович, бачачи мою бідність, переконував, що принесе залізне ліжко, білизну із студентського гуртожитку; обіцяв дати ліжко на добрих пружинах, але я наполягла на своєму. Підйомні є, чому не придбати такого матраца, як у Наді? Простирадла, ковдру і подушку я привезла.

Магазин через дорогу. Гнати машину не було рації. Завгосп запрягся у візок, і ми потюпали.

Тур — містечко з єдиною путньою вулицею, яка тягнеться безконечно. Містечко старовинне, а тому на вулицях не асфальт — брук, базальтовий, чорний.

Павло Лаврентійович поперекидав гору матраців, вибираючи найліпший. Продавець крутив носом, сердився, недоброзичливо спльовував, а завгосп робив великі очі, кивав на мене, ніби я богзна-яке цабе. І йому дозволено було вигойдуватися на матрацах, випробовувати, чи міцні пружини. Він вибрав синій, у білу смужечку; звалив на плечі, а я заплатила гроші. Вкладаючи того матраца у візок, ми загородили тротуар.

— Збирайтеся! Звільніть прохід!

А Павло Лаврентійович:

— Ану, тихіше! Хіба не бачите? — показував на мене.— Наш новий викладач, професорка!

Вулиця не дуже широка: сюди й туди машини, повози.

Запрігшись, він покотив через вулицю, а я за ним, придержую поклажу.

— Но-но! Вам повилазило? Заскрипіли гальма машин, зацокали підковані коні. Ми зупинилися посеред вулиці. Повоз налетів на Павла Лаврентійовича, і той давай бити коня по морді:

— Назад! Збивай назад!

Візник замірився батогом, але не зважувався цьвохнути. А з кабін висовувалися шофери, зі кузовів перехилилися вантажники. Репетування, шарварок.

— Міліція! Сюди міліцію!

— Міліцію? Я вам дам міліцію!—Завгосп мордасив коня, поки таки не збив його назад.

На тротуарах збіговисько: чия візьме?

— Вам повилазило? Та ви знаєте, чиє це майно? Ви знаєте?.. — репетував, звертаючись то наліво, то направо, Павло Лаврентійович.

Він зупинив увесь рух. Через вузенький прохід під крики й лайку ми вигулькнули на той бік, на тротуар. Кінь форкнув над моїм вухом, але я не мала куди відскочити. Колеса візка скажено висвистували, а завгосп не втихомирювався й на тротуарі.

— Держіть, добре держіть, Вікторіє Юліївно.— І пер на людей, розштовхуючи їх, зганяючи на бруківку.— З дороги! Ану, з дороги!

— Очманів!

— В рило йому!

Павло Лаврентійович розпрігся.

— Хто сказав? Ану, хто сказав? Ти? — чіплявся він то до одного, то до другого.— Я — рило?.. А ти, ти?! — тицяв під ніс кулаками.— Ти де був, як я Берлін штурмував? Я вам усім вчиню Сталінград, бандпосібники!..

Я стояла за візком вкрай ошелешена.

— Вікторіє Юліївно, поїхали... Р-розійдись!

Візок застрибав. Юрба, налякана криком, давала нам дорогу.

— Вам засліпило? Та ви знаєте, кому я везу?

Коли ми дотеліжилися до чавунної хвіртки, я зітхнула й спиталася:

— Нащо ви так?

Він збагнув, мене по-своєму, ніби трохи перебільшив моє звання і значення моєї посади.

— Я трохи загнув. Ви, здається, без наукового ступеня... Але нехай знають! — Обернувся й погрожував вулиці: — Худоба! З ними інакше не можна.

Допленталися додому. Він поставив матраца на підпорки. Щоб швидше його спекатися, всунула йому в п'ятірню на могорич. Він не відмовився і не подякував.

Спочатку ця пригода трохи приголомшила.

А зараз мені просто смішно.

Тепер у мене є робота і квартира. Квартира хоч й не ізольована, але хто заперечить, що мені не поталанило? Завтра мої перші лекції. Думаю про них. Які тут студенти? Як вони мене зустрінуть? Я, було, накинулася із запитаннями на Надю, але вона відповідала однослівно, ніби вивідувала, про що я думаю. А думаю я про завтрашній день. І мені уявляється те, що побачила, ступивши із приступки вагона. Чорний дим, змішаний із сивою парою, відчіплювався від купки вагончиків, від ветерана-паровозика, перед яким скінчилася колія. Легкі клуби примарливо розповзаються, пливають у гори.

А гори тягнуться пасмом, облягають. Порослі знизу стрімкими соснами, що всією своєю зеленою силою лізуть, деруться ген-ген, ті гори біліють під небом кам'яними лисинами. Довгі й широкі сонячні тіні встеляють ліси, але не можуть їх вистелити. Із-за гір проглядають затінки — барви таємного і великого, більшого, ніж гори, бо вони не можуть його приховати, заступити: щось мріє, щось дихає глибинами землі.

Гори й ліси, світло й тіні зливаються, розгойдуються півтони ніжного й затуманеного. І весь безмежний простір — від землі до неба, від сонця до землі — переповнений нечутними звуками замрії.

Серед цієї величності природи станція скидається на щось мініатюрне, лялькове. Коліщата на рейках — цивілізація чи не серед первісного буття, де навколишнє дихає такою силою і такою наснагою, аж страшно.

Які ж тут люди?

14 жовтня

Турський інститут—будівлі колишнього єзуїтського колегіуму. Того колегіуму, в якому проросло перше польське повстання в минулому столітті. Модерна будівля з астрономічною баштою — ксьондзівський витвір часів пілсудчини. Для навчального корпусу він замалий. Під аудиторії пущено кляшторські зали. Катедральний собор — студентський клуб. А з бань хрестів не знято: нема спеціалістів.

Чернецькі келії пущено під гуртожиток. Під гуртожиток віддано також і предивний комплекс — чернеча в'язниця з малесеньким подвір'ячком, яке затиснене мурами. Старовина! Давниною пахне навіть каміння.

Насторожено гомонить чорний парк. Просторо, розкішно. Ніякої тобі тісняви, отих аудито- рійок, де студент сидить на студентові, а у викладачів паморочиться голова від задухи. І нема квартирної проблеми — повсюдного, найстрашнішого і найобурливішого явища нашого часу.

Я з Надею живемо чи не в якійсь канцелярії: одноповерховий будиночок виведено за мури, в парк. Сам будиночок під бляхою, гарненький. У ньому чорний і парадний ходи. Є всі служби, парове опалення. Почекальню перероблено під кухню. Веранда, коридор. Для однієї сім'ї—мрія!

Старі шарудкі дуби ростуть просто за вікнами. До навчального корпусу — два кроки: доріжка із бетонних плит через парк. До старих корпусів — через внутрішні ворота у колишню резиденцію ксьондзів. Ці ворота, звичайно, знято: вони були із хрестами. Стирчать масивні завіси, об які студенти й викладачі зачіпаються пальцями.

Мій курс не читався майже півтора місяця — треба наганяти. Студентство тихе, сором'язливе. Не задають каверзних запитань, ніби їм усе зрозуміло. Це мене бентежить. До лекції треба добре готуватися. А готуватися є де. Крім оцього простору, величних аудиторій і добре обладнаних кабінетів, тут гарна бібліотека. Я аж ахнула. Зарубіжна література — першоджерела, які я не без труднощів діставала у столиці. Бібліотека фундаментальна й не розграбована.

Жити б одній, без подруги. Надя — висока, гарна станом і зовсім негарна на обличчі. З нею зійтись трудно, хоча ми й однолітки. Вона приїхала зі Львова, але родом десь із сходу, генеральська донька. Ми засперечалися із самісінького ранку. Я хотіла бігти в студентську їдальню, а вона з острахом:

— Що ти? Хіба можна?

— Давай ходити в міську...

— Та ти що?! Тур — не Львів і не Харків. Тур — село. Ти не уявляєш, що про нас п'ятнадцять! Таке сплетуть...

Я не уявляла і не уявляю, що можна патякати і що можна сплести про людину, яка хоче годуватися в студентській їдальні.

Надя каже:

— Незручно.

— Чому?

— Незручно! Як ти не розумієш? — і все.

Я мусила вдовольнитися її яєчнею і тим, що залишилося з дороги.

Після лекцій довелося купувати електроплитку, сковорідку, каструлі, іти на базар по картоплю. Молоко й сир Наді носять через день. Ї мені носитимуть. Зрозуміло, якби їдальня, ніякої б зайвої мороки. Але раз незручно, значить, незручно. В чужий монастир із своїм статутом не ходять.

21 жовтня

Вкорочую ночі, не досипаючи, подовжую дні: збільшується життя. А вгору глянути все одно ніколи. Лекція на лекції. Половину дня в інституті, половину — в бібліотеці. До всього мене зроблено класною дамою — вихователькою другого українського. Крім політінформації, щотижня, в понеділок, у мене з цією групою політвиховна година — в суботу. Школярство! Його методи перенесено в інститут. Так, ніби студенти самі неспроможні читати газет. Я заїкнулася було про це Надії.

— Не розумію, чого ти гороїжишся. Наш вуз молодий, ми ростемо, у нас усього два курси. Студентки слабенькі. А потім — з приводу політінформацій і політвиховних годин є спеціальна постанова вченої ради і парторганізації.

— Та в мене нема часу в кіно збігати.

— Ти тут без року тиждень, тобі така честь!..— І стинула худючими плечима.

— Візьми ту честь собі.

— Прийде час — і мені теж доручать, не турбуйся.

Хто з нас просторіка?

Язика треба держати за зубами, пам'ятаючи: хто мовчить, той сто навчить. Найбільша свобода — це свобода мовчати.

А тут така гарна осінь. Тихий листопад. Зманюють гори. Де там? Треба думати й про дисертацію, треба написати останній розділ. І я домучу його, свого Бернарда Шоу — дивака й парадоксиліста нашого часу. Його батько був п'яницею, все

протрубив, і, щоб вилізти з бруду, Джі-Бі-Ес все життя працював за двох. А мій батько був автогонщиком, він розбився, коли я була жовтням, і мені доводиться працювати ще тяжче.

На таку розкіш, як щоденник, марнувати часу не варто. І що таке щоденник? Брудна білизна. Дозволяю собі мигцем поглянути в місячний парк. Ходять тіні. Може, це привиди тих, що тут колись були: ксьондзів, послушників, бурсаків? Хвилинку-другу слухаю дивні шелести, неначе хтось крадеться під вікном і хоче постукаєти: це — сон...

24 жовтня

Я не знаю, хто він і що він. Незаперечне одне — студент. Але з якого курсу, з якої групи? Більшості студентів на прізвища я ще не пам'ятаю, але можу розрізнати їх по обличчях. На другому українському, де я за виховательку, його таки нема. І на філфаку теж ніби нема. Він приходить і слухає мої лекції, коли вони зведені, тобто одночасово для двох курсів. Зведені лекції читаються в сто першій аудиторії. Ця аудиторія на другому поверсі. Велика. Стеля над кафедрою до того висока, що й не доглянути, — другий і третій поверхи разом. Сидіння пірамідально здіймаються вгору, не аудиторія — конференц- зал. Світла — повно, акустика прекрасна. Ксьондзи все-таки вміли будувати!

Він сидить на саміснійкій верхотурі, осібно. Я внизу, за кафедрою. В цій аудиторії відчуваєш, що лекція — театр, лицедійство.

Чорний, у зеленому військовому кітелі, він одразу впав мені у вічі. Не стільки він, як пляма на його кітелі, під підборіддям. Комір туго застебнений, біліє смужечка підкомірця, а пляма проступає, масна й блискуча. Можна собі уявити, що то за пляма, якщо її видно так здалеку. Спочатку мене заінтригувала саме вона, а потім він. Чого приходить, сидить бовдуром, виставивши своє підборіддя, яким натер тлусту пляму? Як викладачка я маю право спитатися, хто він, але не зважуюсь.

По студентах бачу: вони всі його добре знають. А він сидить гордовито, неначе виставився напоказ, продає себе. Нічого не записує: авторучка стирчить у кишеньці. Але слухає уважно, уважніше від тих, що шкрябають конспекти, і я турбуюся, щоб мені не збитися, щоб не надірвати голосу.

Одного разу навмисне затримуюся після лекції, мені кортить побачити його зблизька, а він встав, мне сигарету.

«Я ж тебе все одно дочекаюся...»

Нахмурений, понуристий, з-під підборіддя розповзається масна пляма, пройшов—сама гординя. А через хвилинку я побачила його в товаристві з викладачем української літератури — губатим і патлатим Зоценком. Вони вдвох курили.

«Масна пляма — безнадійний графоман, — стукнуло мені.— Але звідки він?»

Кожен вуз має своїх графоманів, які погрожують перевершити Єсеніна й Шекспіра, — інших вони не беруть до уваги. В Харківському університеті, де я вчилася в аспірантурі, їх не бракувало. Деякі поетюги навіть вийшли на всесоюзну арену і, коли центральні газети друкують розвороти про індустріальний Харків, вміщують їхні вірші. А чим гірший Турський педінститут? Він повинен теж виставити свою когорту молодих і запеклих. Та й чому їм не бути, якщо їх друкують, заохочують гонораром і якщо їм є в кого повчитися.

Мій прогноз виявився точний. Наступного разу на зведеній лекції Масна пляма підняла руку і попросила, щоб я не цитувала, а повністю прочитала вірша Петефі «Дружина і шабля». Я відіслала його в бібліотеку, бо мені треба було говорити про честь і про обов'язок. Він не знітився, не перебивав мене, непомітно кинув репліку: «А що таке воля?» І одразу ж лекція перетворилася в дискусію. Мене попереджував і сам директор, і декан, що студенти можуть задавати не тільки капосні, а й провокаційні запитання. Поки що нічого подібного не було. А от Масна пляма...

Дискутували про честь і волю.

Студенти виголошували високі слова, а Масна пляма сиділа, як бовдур, а потім встала і завершила дискусію.

— Всі люди народжуються однаково. Але кожна дюдина починається з честі. Для цього вона мусить бути незалежною. Тоді людина стає громадянином, і її обов'язок — утвердження себе перед світом. Нема виняткових осіб, є виняткове розуміння своєї сили, свого права бути громадянином. Честь — це воля, а обов'язок — відстоювання цієї волі. Раб тому й раб, що він залежний. І якщо його рабська честь — служити й прислужуватися, то від його громадянства тхне кізком. Він підлюдина, яка мукає. Здається, так по-старогрецькому?..

Я не стрималася, прочитала «Дружину і шаблю». На його грудях мовби виляла ота огидна пляма, я перестала її бачити.

А в деканаті я почула розмову між Зоценком і деканом. Зоценко когось відстоював, а флегматичний декан мляво відмахувався від нього рукою.

— Вікторіє Юліївно, ви у нас недавно, скажіть, правда, наш філфак переповнений?

— А в чому річ?

Губатий Зоценко вишльопував, що він уже другий рік домагається перевести одного студента із фізмату на філфак, але не може перебороти деканат.

— Він ходить на ваші лекції.

— Від того Подоляна на фізматі стогнуть. Лізе у високі матерії, філософ мені. Нехай там сидить, — безапеляційно казав декан.

— А в ньому щось є, — кинула я. — Він віршомаз?

— Зовсім ні! — гримнув Зоценко. — Він пише критичні статті.

— Перестаньте! Белінський, Чернишевський... Було б з ким панькатися! Не морочте мені голови, — відпекнувся декан.

Зоценко щось пошукав у портфелі, пхнув мені в руки якийсь машинопис:

— Прочитайте. По вашій лінії. — І пішов на лекцію.

— Тепер він шукатиме у вас підтримки, — хіхікнув декан. — Правду каже наш Лаврентій Павлович, що з філологів толку, як з козла молока. Точні науки — математика, біологія — зовсім інша річ.

— Миколо Платоновичу, але ж ви теж філолог.

— Вибачте, але я не бавлюся в різні статейки, як Зоценко. І шкодую, що застарий. Наш час — фізика і хімія, а не пустодзвонство.

— Дивуюся, нащо ж ви коптіли над дисертацією?

— Я дисертацію захистив, а нехай спробує Зоценко! — Декан вимовив це з такою інтонацією, ніби дорікнув: «Спробуйте ви?» — і додав: — А ви того всесвітнього коміка догризаєте?..

«Як він читає лекції, ненавидячи те, що проповідує?» — подумала я.

Цілий день носилася із Зоценковим машинописом, взялася переглянути його ввечері. Але це не був витвір Зоценка — рецензія на «Сакко і Ванцетті» Юрка Подоляна. Я недавно прочитала цей роман в «Новом мире». Юрко Подолян (Масна пляма) не дуже вдавався до характеристики образів, розкривав філософію пристосовництва і нікчемства, вилущував з людини раба. Віддати рецензію студентові я не зважилася, вручила Зоценкові і після коротенької розмови стала його співницею, щоб перетягнути «видушувача раба із людської подоби» на філфак.

Зоценко повів мене до директора. Лаврентій Павлович, довідавшись, чого ми прийшли, скорчив таку гримасу, ніби збридився, наївшись дуже несмачного.

— Якби ви просили, щоб на природничий, я із задоволенням. Нехай би йшов і розтинав собак. Він здібний, не псуйте йому життя. Ми й так базік випускаємо до біса.

Але ми із Зоценком наполягали на своєму. Я хвалила рецензію, заїкнулася, що Подолян відвідує мої лекції.

— І мої, — вставив Зоценко.

— Чув, чув, — буркнув директор. — Та він і сам приходив, просив. Ходити на лекції

я йому дозволив, правда, з тією вимогою, щоб на фізматі у нього все було гаразд. Боюсь, завдасть він клопоту.

Зоценко зачепив Лаврентія Павловича за живе, що той недооцінює філологів. Директорове обличчя з попелястого стало червоним.

— Ах так! Нехай буде по-вашому...

— Його заява десь тут, у вас, — шльопав губами Зоценко.

— Я зважаю на вас, — Лаврентій Павлович усміхнувся і покивав на мене пальцем.

На зведеній лекції, піднявши очі, я сказала:

— Товаришу Подолян, ви студент філфаку, а не вільний слухач. Беріться за конспектування.

По рядах зашухукали: «Домігся...»

На перерві він підступив до мене і сказав:

— Дякую.

Я його перепинила:

— Читала ваш рукопис.

— Ну й що?

Ми пішли по довгому коридору.

— У вас ще щось є?

— Є.

— Покажіть мені.

— Добре.

На цьому ми й розійшлися. Я трохи здивувалася, коли взнала, що його перевели на російський. Відразу на другий курс. Він пообіцяв екзамени і заліки за перший здати достроково.

Коли я йшла через парк, перестрів Лаврентій Павлович. У довгому сірому макінтоші, покосився і ніби з-під поли вийняв запитання:

— А що там у вас була за дискусія?

— Яка?

— А коли читали Петєфі.

Я затнулася і подумала, чи не допустила чогось крамольного?

— Категорії честі, свободи, обов'язку — це не абстракція, Вікторіє Юліївно. Зважайте... Я на вас надіюся.

Я мовчала. І коли він відплив, дивилася йому в спину: поли ледве не черкалися землі, високий сірий капелюх із широкими крисами, здавалося, прикривав не тільки його голову, а всю приінститутську садибу. Мені чомусь згадався Юрко Подолян. І брудна пляма на його кітелі. І сині-сині очі... 25 жовтня

Минуло кілька днів, а він нового рукопису не приніс. Лячно давати мені на суд?.. Хоча для чого я це занотовую? Можна подумати, що він мене справді обходить?..

Он мама мені набридає своїми листами. І в кожному одне й те ж — гроші, гроші, гроші. Це правда, їдучи сюди, я напозичалася, але ж відразу послала половину підйомних, послала півзарплати. Вона гадає, що я гребу тут гроші лопатою. А моя зарплата... Мені соромно, що ходжу весь час у чорному, кльошем, платті й червоному жакеті. А мама строчить і строчить, що вона все життя тягнулася, все життя мучилася, нічого не шкодуючи, аби вивести мене в люди. Де ж я візьму грошей? Через них, через нестатки, ми з мамою контри все життя. Написати їй правду? Не повірять. Написати різко? Образиться. Дивись, ще сама приїде. А як її прийматиму? Ми ще дужче посваримося. Швидше б заочна сесія, кажуть, можна трохи підробити. На дисертацію зараз розраховувати марно: при всіх моїх стараннях я захищу її не раніше, як через два роки. Тоді будуть великі гроші, і я не чутиму докорів. Треба ж мати таку маму: я їй все, а вона присилає мені, наче дівчинці, бандерольку: «Тузик», «Ведмідь на Півночі». Ліпше б прислала пару панчіх. Їй здається, що коли донька викладачка вузу, то може жити, як жила колись за батьковою спиною? І я мушу її любити. Любити, а не просто собі терпіти, як терплю Надю. Я ніколи матері не ідеалізувала. В моєму ставленні до матері є щось суто пошехонське, черстве. Але нехай би її хтось спробував образити, я перегризла б йому горло. І вона розпинається за мене. Ми з нею витримали блокаду, перенесли голод. І це значить; усе. Далеко більше, ніж усе. Це значить; над життям і над смертю!

Бач, дай мені волю, і язик заплітається.

Якщо мене хтось скривдить чи просто засумую, згадується дитинство. Літній сад. Я гріюся у спогадах. Це трапляється рідко: сумувати нема коли. Я не сумувала, будучи в Барабинських степах.

Переписую собі цитату з Фадеєва. В ній є щось моє, особисте, до болю рідне. Аналізуючи значення Пржевальського, він зазначає: «Наші мужики-далекосхідники, які перебиралися туди з Росії через Сибір без залізниці, коли подорож тривала два-три роки, чудово говорили Пржевальському: «Правда, спершу, особливо в дорозі, було трохи сумно, а тепер бог з нею, з батьківщиною! Що там? Землі мало, тіснота, а тут бачиш, який простір, ори, де знаєш, лісу теж

досить, риби і всякого звіря сила-силенна; чого ж іще треба? А бог дасть, обживемося, поправимося, всього буде вдосталь, то ми й тут Росію зробимо...» Так говорили, за словами Пржевальського, навіть «благовірні господині...»

Я сприймаю це не в міщанському розумінні, де добре, там і вітчизна; я вкладаю в ці слова смисл, близький Льву Толстому, який говорив про наш народ, як про силу оволодівальну, здатну розпросторюватися у неосяжну широчінь і глибочінь з цілковитою пошаною до інших народів, з надзвичайною вірою в можливість подолання будь-яких злигоднів, нестатків, з вірою в свою могутність, коли всюди, де б не ступила російська людина, можна зробити Росію.

26 жовтня

Неділя. Ми з Надею — на базар. Стараємося всього накупити на цілий тиждень. Беремо господарські сумки, беремо авоськи.

Лили дощі. Бруківка — квашня, ніде ступити ногою. Я у своїх ботиках. У них, певно, доведеться й зимувати. Бережу їх, ступаю по камінчиках.

А базар — гоголівський. Ярмарчани запрудили все. Торгують на возах, на машинах. У цих краях повна колективізація, а коней ще багато. Всього навалом. М'ясо не важать, відрубують стегно і продають на око. Мед — глечиками, масло — грудками, картопля — мішками. Гукають— хвалять свій товар і не дуже торгуються.

Я плачу, скільки загадують, а Надя сперечається, виторговує карбованець-другий. Вона ощадна.

На базарі повно наших, інститутських. Попереодягалися у старе, щоб часом не забруднитися, і снують між рядами. Директор із директоровою. На ньому військова накидка, тільки по капелюху можна впізнати. Директорова у вилялому пальті. Крутить Лаврентієм Павловичем, повертає його і сюди, і туди. В його обох руках— ремінні трофейні сумки: він, бідний, аж згинається. А перед ними весь час задкує завгосп, вертить головою, як гусак. На його плечах мішок картоплі. Розпихає усіх, пробиває для директора й директорової дорогу.

— Ану вступіться! Геть! Геть!.. — А через хвилину: — Масло? Хіба це масло? — Однією лапицею притримує мішок, а другою хапає і кидає назад грудку масла.

Товчуться по базарі декан з декановою — нерозлучна пара (вони недавно відсвяткували свою бронзову свайбу). Довго до всього прицінюються, обмацують очима й руками, торгуються в один голос. Можна не сумніватися: доживуть до золотої.

Завкафедрою Заборський у високих мисливських чоботях, з вінком цибулі на шиї. Кремезний чоловічище, тербищить не тільки широкі корзини, а й наче хоче посадити в одну з них свою мізерненьку жіночку. Посадив би, та обидва кошики набиті так, що з них аж вивалюється, його жіночка з авоськами — плиг-стриб...

Одинаком, ніби шарпак, сновигає Зоценко, пихкаючи цигарку.

Люди є люди, їх справжнє єство розкривається не на роботі, навіть не в сім'ї. Одні прикривають свої душі гарним одягом, інші гарними словами, а базар їх усіх роздягає. Всі шнирять, вовтузяться, щоб більше й дешевше приперти собі на стіл. А не те що за кафедрою — за родинним столом вони знову будуть поважними, розводитимуть антимонії, навчаючи своїх дітей чемності, поваги до колективу, хвалячи магазин без продавця. І, може, тільки тоді, коли понапиваються, горілка зробить їх такими, як вони були на базарі...

З ярмаркового майдану нас виштовхують. Як би це перейти вулицю? Широкими кроками наближається Подолян, держачись за ручицю воза. Він увесь у багнюці. Раптово схоплює із воза чималу торбу, завдає собі на плечі — бараняча шапка погищує на голові.

— Дикун, а не студент, — кидає йому вслід Надя.

Без числа

Він мені снівся. Цілий день був легкий, журно- солодкий.

Жінка — це чекання. Без прощань, без розлук. І після забуття. Навіть тоді, коли ні на що не сподіваєшся. Навіть і тоді, коли, здається, все збулося, бо жіночому чеканню немає меж. Чи не тому ми сумуємо частіше, ніж чоловіки? Я не вірю в ультрачервону жінку, стопроцентову еман- сипатку, а художники чомусь із такою старанністю вимальовують її на поштівках до 8-го березня...

8 листопада

Був передсвятковий настрій. Маршировки-тре- нування. Студенти і викладачі чекають, щоб відбути демонстрацію і роз'їхатися. Про це тільки й мови. Роз'їжджаються навіть сімейні.

Я теж збиралася їхати. До мами, до тітки, в якої ми жили. Правда, мама й зараз живе з тіткою — старою дівою, яка все своє життя прогала в карти. Її батько був цабе в Держпромі, все життя тітка знала тільки чоловіче товариство. В неї цілком пристойна квартира. Щоб не ущільнили, прийняла нас. Мама, тітка й дивакуваті старики гратимуть два дні в лото.

Кінцевий розділ дисертації послано. Зустрічатися з науковим керівником на свята не випадає. Та й він, мабуть, ще не читав того, що послала. За планом я мала здати роботу до січня наступного року.

Що я буду робити? Відсипатися.

Юрко Подолян таки дав мені обіцяне. Він вибрав момент, коли я йшла по глухому коридору, і ткнув мені пухку папку.

— Ого, — сказала я, зважуючи в руці папку. — Цілий томище...

— Якщо у вас нема часу...

— Ні, я прочитаю.

Мені хотілося запитати, чи він теж поїде додому, але нащо питати. Звісно, поїде. От я й напирала собі роботу.

А він — молодець. Не підводить нас із Зоценком, успішно доздає за перший курс.

Надю відпускають раніше; вона навіть не буде на демонстрації.

— В тебе у Львові хлопець, що так квапишся?

— Я тобі вже сказала: мій хлопець у закордонному відрядженні. Він пробуде там два роки. Потім ми одружимося. Ми заручені.

— Вас заручали з попом? — розпікаю її.

Надя фиркає і забирається на кухню. Що вона серйознішає, то мене розбирає охота фути пустотливішою. Я виходжу на кухню:

— Може, пройдемося в кіно?

— А хіба сьогодні культпохід?

Я сміюся до сліз, а Надине обличчя пашить із досади. Страшно повірити, але факт: вона ходить у кіно тільки разом зі всіма. І весь інститут знає, що в неї є суджений, і що він за кордоном, і що через два роки... Невже й у Львові вона така ас-кетка?

Надя поїхала, не попрощавшись.

Лаврентій Павлович і його половина (вона любить, щоб до неї зверталися не на ім'я й по батькові, а на прізвище, — Братунець: відразу ясно, чия вона жінка) запрошували мене в гості. Чим я заслужила таку повагу?..

Демонстрація — оркестр і колони. В голові директор з директоровою. Нд їхніх грудях червоні банти. Директорова з чорної стала червонястою: пофарбувалася. Берет на самісінькій маківці.

Вирівнюємо крок, йдемо в ногу. По групах, по факультетах — зведено тренувалися недаром. Наші оркестранти повіддували собі губи, а у вікнах не один день дзижчали шибки. Оформлені ми знаменито — лозунги, транспаранти, портрети. Я із своєю групою. (Всі вихователі із своїми групами). Музиканти попереду. То директор, то директорова поперемінно оглядаються назад—дисципліна. Ми перетинаємо місто, завертаємо на стадіон. Лаврентій Павлович здіймається на трибуну, посеред стадіону його половина нітиться. Біля неї виростає весь у медалях і орденах завгосп.

— Равняйся! Смирно! — кричить він, випереджуючи нашого фізкультурника. Той підстрибує, не знає, що йому робити, а Павло Лаврентійович не губиться:—Ура! У-р-р-а!—І здіймає руки, диригує. Музика,— туш! Ура!

Свято в розпалі. Колона за колоною повз трибуни. Ввійшли з одного боку стадіону, маємо виходити з другого.

Потяглася колона пивзаводу з великою бочкою, промкомбінат із колесом, сажотруси. Все робочий клас. Пророкотав трактор — селянство. А там і ми. Завгосп замовкає, груди вперед і— ать-два! Поряд із ним директора.

10 листопада

Два дні я не бралася і за холодну воду. Два дні була умиротворителькою. Не заглядала в Подолянину папку. І добре робила. Його трактат «Забуті заповіді» справив гнітюче враження. Трощиться все грубо, брутально, наївно. Юрків висновок: слово повинно стати і бути ділом. Але на кожній сторінці гримлячі змії сичать і випльовують отруту, голодні вовки гризуть живе, а шакали не щадять мертвяків. Не писанина—цвинтар. Вчора я прочитала, а сьогодні сказала, щоб прийшов.

Він причаївся на кінчику крісла.

— Дуже у вас багато лютого звіра...

Він весь стиснувся, спружинів, ніби готувався до відсічі.

— У наш цивілізований вік малесенький натяк в сто крат нищівніший брутальних лайок.

— А я селюк!

— Нема чим хвалитися. Селянство я поважаю, але з моєї голови ніколи не вивітриться одна картинка. У передвоєнному Ленінграді чекаємо на електричку в Оранієнбаум. Якась селянка із дитиною на руках просить мужика, ймовірно, сусіда, щоб той купив їй квитка. Він — дебелий мордань, доступився до каси, повернувся: що, я буду добавлять тобі своїх дві копійки? Взяв собі квитка, а їй повернув гроші.

— Хіба він винен? Винні ті, що його таким зробили.

— То вже інша річ... Про це не будемо. Розкажіть мені ліпше своїми словами про те, що ви хотіли написати.

Він охолов.

— Власне, я взяв три моменти...

— Щось я їх не втямила.

— Нашій літературі, як і всім нам, шкодять три найганебніші риси. Вони ніби стали нормою.

— Які ж саме?

— Вас, можливо, це і не стосується, а мене так... Дві риси — два народних прислів'я. Перше: щоб у сусіда хата згоріла і корова здохла.

— Я цього не розумію.

— Це означає: самопаплюження і самознищення. Друге: моя хата скраю, я нічого не знаю. Стоїчна зашкорузлість, яка охороняє власне животіння.

— Грибоєдовський Молчалін?

— Гірше—відречення від самого себе. Третє: сентименталізм.

Я не могла далі слухати. Ми засперечалися.

15 листопада

Вернулася Надя, навезла наїдків і обновок. Наїдками частувала, обновками хизувалася: біла шубка, заморські чобітки, капрон, — все суджений прислав. А мені кривдно: у мене нікого нема. Мої суджені мене покинули. Та й чи були вони?

Втікаю до бібліотеки.

І що більше закопуюся в книжки, то частіше помічаю, що думаю про нього, про Подоляна. Невже справді я про нього думаю?.. Він настільки молодший... А у наш час, коли дівчат так багато...

Він теж у бібліотеці. Часто виходить курити. Я не стрималася і собі в коридор.

— Готуетесь до екзаменів?

— Ні, врахувавши вашу критику...

— Ви впертий.

— Звичайно, може, й на цей раз вийде пшик.

Хочете, покажу план? Не зараз, зараз ще нічого нема.

— А ви заходьте так, дорогу вже знаєте...

Що зі мною сталося? Чому я так осміліла?

16 листопада

Де сьогодні, а де вчора? Я хочу завтра!..

На лекціях він підпирає куток. Як мені здається, водиться із дивною компанією. З ним сидять Черногузов, лисуватий, хитрий і вуркаганистий Тимченко. Черногузов старший за мене, кажуть, він був у штрафбаті. В нього жінка директором середньої школи, де наші студенти проходять практику. Про Тимченка ніхто нічого путнього сказати не може. Я стою за кафедрою, дивлюся у куток, але бачу тільки самого Подоляна. Я не відчуваю аудиторії: читаю лекцію для нього одного. Для мене існує тільки він. Я захоплююся, не чую електродзвінка і змушую аудиторію хвилину-другу сидіти на місцях. Що зі мною скоїлося?..

Яка це неправда, що нібито чоловік вибирає собі пару, а не жінка! Якраз все навпаки. Жінки вигадали Дон-Жуана і обдурюють ним чоловіків. А в кожній жінці,—і в розрив-траві, і в недоторканій, — в кожній сидить Дон-Жуан. В неї нема самотності — вона її Дон-Жуан. В неї нема тіні— вона її Дон-Жуан. Але, як та жіноча самотність, приховані пориви, як та тінь, німе серце. Чеснота — єдина зброя, якою ми полюємо, нишком, покрадьки, боячись самих себе, творячи молитву любові. А невинність наша зовсім беззбройна. Слабкі й запальні, в хвилину спалаху пристрасті, яка ніколи нас не покидає, ми божеволіємо... Через день Юрко приходив. Я називатиму його просто Юрком. Так, як називаю в думках. Розповів історію свого пальта. Цієї осені він уперше одягнув пальто, дешевеньке, чорне. Купив за гонорар. І гонорар перший — за рецензію. До того ходив у сіряку. Надя пам'ятає його сіряк: вона в інституті другий рік. У пальті, франтом прибув додому. Набрал того-сього, а дорога — чвиря. Впросився до якогось дядька на віз, прилаштував торбу, а потім взяв і кинув на неї своє пальто. А його бабуся було обмацала те пальто руками, воно їй сподобалося, і вона нізащо не йняла віри, що купив його внук, чесно заробивши гроші. І треба ж — вирвалася машина, коні сполохалися, крутонули вбік, пальто впало під віз, і заднє колесо проїхалося по ньому...

Наді теревені сподобались, і вона поставилася до Юрка поблажливо. Я частувала його чаєм, Надя виклала на стіл баночку домашнього варення.

Ніби на догоду Наді, розказав, як Юзек Тимченко вперше був у міському кіно. Попав до брата, з братовою вони й рушили на вечірній сеанс. Трохи припізнилися: кіносеанс розпочався. Їх впустили. Братова знайшла своє місце, а Юзек ні про яке місце й не думав. Ніби в колгоспному клубі, шуснув наперед, всівся на підлозі, підкуливши ноги, так і просидів по-циганському.

Я дивуюся, чому ці бувальщини Наді так подобаються. А коли він пішов, вона сказала:

— Він такий... якийсь такий... я б не хотіла з ним здибатися у глухому кутку...

Мені його не страшно.

20 листопада

Я з тих викладачок, що мають своїх улюбленців. Це — погано. Але ще гірше, коли новоспечений кандидат наук, відчувши свою зверхність, підкреслює її. Моїм улюбленцем він — Юрко. І мені неприємно чути, що він нетактовний, грубий. Так і взяла б, отесувала, пригладжувала його, щоб не був кутастим.

Всю велику перерву Юрко простовбичив із старим Вишневським. І в мене прокинулася ревність. Він не тільки в мене консультується! Вишневський — найбільший наш оригінал. Він місцевий, працював професором у ліцеї за пілсудчиків, має наукові праці, але кого вони можуть зараз цікавити? З його фахом спеціалістів обмаль, дідусь читає невеличкий курс старослов'янської мови, будучи не в ладах з програмою. Якось він зацікавився мною і щиро здивувався, як це я, викладачка зарубіжної літератури, не знаю ні грецької, ні латині. Він пожалів мене, просив приходити і брати в нього уроки. Невже Юрко буде вчити мертві мови?

Виявляється, я не помилилася.

Ввечері він проводжав мене з бібліотеки. Ми спинилися перед нашим будиночком, у тіні.

— І ви думаєте осилити латинику?

— Може...

— А знаєте, — сказала я, — моя Надя запевняла, що їй було б страшно зустрітись з вами у глухому кутку. А я стою з вами, і ви мене не їсте.

У нього слово наготові:

— Передайте, що я їй співчуваю, але вона може бути цілком спокійною: сама ніколи не ступить у глухий кут. Що ж стосується вас, то я не впевнений у своїй силі.

— Стелитесь листом.

— Жаль зубів.

— У вас одне й те ж: недоречна сентиментальність і зухвала грубість. Я ж все-таки жінка.

1 грудня

Юрко доздав останній іспит. З російської. Я не стрималася і запитала Курилову: як?

— Нічого особливого. В нас є старанніші, наприклад, Войцеховський.

До чого ж я її зненавиділа. Стара руда баба. Вбирається в трикотаж і трясє своїм огидним холодцем. І Войцеховський мені огидний: ховрашок із червоненьким

галстуком.

Початок січня

Семестр — на каркові. Дочитую останні лекції. На моїй совісті — доповідь про Леонардо да Вінчі.

Викликає директор. У нього сидить гість у синьому. Рідкі зуби, лисинка. Лаврентій Павлович знайомить мене з ним: кореспондент Житецький. Директор дав йому припалити, він пускає кільце диму й питає:

— Вікторіє...

— Юліївна,— підказує Лаврентій Павлович.

Житецький не повторює моє по батькові:

— Доповідь про італійця у вас готова? Може б, ви її нам у газету?

— Постарайтесь, постарайтесь,— заохочує директор.

Я мовчу.

— Забіжу до вас увечері,— каже кореспондент.— Ви он в тому будиночку? — І показує рукою на стіну.

Лаврентій Павлович мене на хвилинку затримує.

— Ви ніби трішки збентежилися? Кореспонденти народ безпардонний. Та ви, Вікторіє Юліївно, з ним поладуйте. Лекція публічна. Ваш виступ у газеті — честь інститутіві. А потім він важливий і для вас.— І додає зовсім конфіденційно: — До нас на екзамени приїжджає начальство. Теж, певно, буде на вашій лекції.

«Як же тебе бентежить громадська опінія!» — думаю я.

Інститут в трепеті — наїхало начальство. Всі викладачі ходять у новому.

Житецький вступив, коли зовсім смеркло. Взявся читати мою доповідь. Надя таємниче кудись випарувалася.

— Стаття буде. Дозвольте мені пройтися олівцем? Лаврентій Павлович недарма вас розхвалював, — думка настрибує на думку, а очі промацують то мої руки, то мою шию.— Ви кандидат наук? Ні, старший викладач? Ви ще така молода. У вас японська врода.

— Комплімент?

— Не змушуйте мене червоніти... Отже, із статтею все гаразд. Я підправлю її в готелі. Це ваш перший виступ у пресі? Ну, знаєте, з такої нагоди за нашим

звичаєм...

— Я не п'ю.

Але він не чує. Капелюха на лисину, макінтош на плечі, повіявся. Прогнати його? Самовпевненість і нахабство рідко прикриваються, якщо вони ввійшли у звичку.

Однак цього вечора він був витриманий. Ми розмовляли про інститут, згадували про Зоценка, який інколи пише в газету. Житецький співчував Зоценкові. У нього дружина — білява полька. Він служив у польському корпусі. Привіз її із-під Кракова. Вона любить пострибати в гречку. З ким? З поляком-кларнетистом із місцевого оркестру...

Я натякнула про Юрка.

— Читав, читав його статті... Подає надії. В мене до нього невеличка справа,— але яка не сказав.

Я надпила трішки коньяку.

Вечір про Леонардо да Вінчі вдався. Я користувалася діафільмами. Лаврентій Павлович підвів мене до начальства, і кругловіде, бритоголове начальство потиснуло мені руку. Ах-ах! Яка я цяця!

Чи був на вечорі Юрко? Я вдивлялася у зал, але його не видивила. А допроводжував мене додому Житецький. Ми йшли поряд вздовж колонади, яку колись монахи освітлювали газовими ліхтарями. Колонада сіра, примарлива, але впади голка, видно,— гірлянди електрики. Перед всіма, на сходах, кореспондент взяв мене під руку: «Ваші акції піднялися. Начальство дало розпорядження, щоб ви повторили доповідь у нашому обласному центрі»,— нашіптував він. А я оглядалася, шукала Юрка.

— Вашу статтю я відіслав ранковою поштою. В нашому будиночку темно. Де Надя? Впускати його до хати чи ні? Я дістала із сумочки ключа. Житецький відвихнувся, вихопив з-під дерева припасені дві пляшки. «Знову пити? Як би я хотіла бути п'яною».

На столі дві пляшки-спокусниці.

— Ваша стаття з'явиться днями...

— Дякую.

Його і мої руки. Він мені каже, що в нього дружина і діти. Я відказую, що це мені відомо з вчорашнього вечора. Він не хмурніє і не ховає свої рідкі зуби. І більше не хвалить мене. Його охопила пристрасть. Він побоюється, що його, підтопаного, вона ось-ось покине, і просить дозволити поцілувати мої руки. А я сміюся, чую свій власний сміх і підставляю йому долоні. Мій сміх і мій жест вразили його. У нього такий вигляд, що йому хочеться вкусити мої руки. Пристрасть, що в ньому

спалахнула, не підтримана ні супротивом, ні ласкою, згасла від моєї безжальності і моєї байдужості. Він сидів, як мішок. Я налила йому на коня. Мізерний п'яничка і бабій, він тільки давав мені рахувати свої зуби.

Надя тієї ночі не з'явилася зовсім. Мені стало смішно й образливо. В ту ніч я, що не хвалюся цнотю, не могла б нікого любити. Мені було соромно, так, ніби попросили в гості, щоб насміятися. І, здавалося, ніби я щойно скупалася в поміях...

Новий день

Зранку мене — до директора. Чого? Сам сатана такого не зміг би придумати. У кабінеті повно. Данило Іванович, декан, секретар партбю-ро Ступаченко, комсомольський ватаг Меткалик, Войцеховський... Лаврентій Павлович в окулярах, що буває з ним рідко. Він вдається до окулярів на засіданнях вченої ради і на урочистих зборах.

— Казав, я ж казав, Даниле Івановичу...—раз за разом чулася його стереотипна фраза.

— Інсарова? — плямкнули його губи. — Як же це так, товаришко Інсарова, що вас, викладачку вузу, студенти мають запанібрата? Га?

Я спочатку глянула на директора, затим — на Ступаченка, на Меткалика, але вони пантрували за Данилом Івановичем, лигали кожне його слово.

— Нічого не розумію,— сказала я.

— Співчуваю,— і Данило Іванович кивнув бритою головою. Його голова, тулуб — великі, а ноги короткі. Ногам важко тримати на собі такий тулуб. Сів у шкіряне крісло і неспіхом: — Так ви нічого не чули? Розумію, святкували свою вчорашню доповідь. А весь інститут на ногах. Мені прикро, але мушу вас засмутити...

«Не тягни, як kota за хвіст!»

— Так ось: вчора, після вашої цілком професійної доповіді, я зайшов у ресторан випити чайку. А за сусіднім столиком — компанія випивак. Набралися — море по коліна. Патякають про екзамени. Чорний розмахує пляшкою, наливає і горланить: пий! Страшно зарубіжної? Пий і не бійся, Вікторія поставить!

«...Юрко!»

— Це про вас так, товаришко Інсарова. На ім'я. Нащо там по батькові! Так ніби ви рівня чи ще гірше — ніщо. І дудлять склянками. Ресторан — ходором. Роззяви, офіціантки — всі слухають. А навпроти мене сьорбав чайок він, —

і вказав на Войцеховського.— Я його поманив пальцем,— він показав, як поманив.— Наші? Вони його довго не помічали. Зачав їх втихомирювати, мало не побили. А потім посунули в інститут. Що було далі, розкажіть ви їй, Лаврентію

Павловичу.

Директор підправив окуляри.

— Мені... Я... Я і мій завгосп все втихомирили.

— Ні, ви по порядку, Лаврентію Павловичу.— Данило Іванович, видно, полюбляв копатися в таких історійках, перемивати кісточки.

— В зв'язку з наближенням сесії ми вчорашній вечір закінчили рано. Не чекали самодіяльності. В мене звичка покидати навчальний корпус останнім. У підвалі цього корпусу їдальня, і я завжди потерпаю, щоб там не розпивали спиртного. Підіймаюся з їдальні, а Зенон Войцеховський веде мене подивитися на Тимченка. Той розвалився на сходах, сорочка висмикнута і співає.

— Що ж він співає? — це Данило Іванович.

— Співає, розумієте: наш директор Братунець — не доцент, а брехунець... Це робота вашого Подоляна, Вікторіє Юліївно. Ви упали, просили, щоб я його переводив. Талант! А він насолив нам обом.

— Гнати з інституту!

— Витурити!

А я не могла збагнути своєї вини. Мене просто поставили до відома.

Студенти й викладачі снували купами по інституту й жваво обговорювали пригоду. Курилова мовби ненароком зачепила мене ліктем, попросила вибачення й хіхкнула. Кореспондент Житецький, кваплячись у навчальну частину, зі мною навіть не привітався.

Інститут, який зустрів мене таким теплом, раптом став холодний. Один тільки Зоценко подав мені руку.

— Чого вони від вас хочуть?

— Сама не знаю.

— Чортзна-що! Ну, випили хлопці, але нащо таке роздувати! Я чув: будуть загальні збори. Консультацій у вас нема?

— Нема.

— Плюньте на все і йдіть додому.

— А хто пиячив, крім Подоляна?

— Черногузов, Тимченко і ще хтось. Перестріла їх двох — Черногузова і Тимченка.

Вони понаписували покайні заяви і тремтять, що їх не допустять до екзаменів. Де Юрко, не знають.

Надя вивела мене з рівноваги.

— Що я чула ? Що тепер буде?

— А ти чому дома не ночуєш?

— Ти ж пиячила з тим... з кореспондентом. Бернард Шоу—старий парадоксаліст, але таке йому й не снилося. Що ламання старих традицій, тут підкоп під авторитет викладача — наставника молодого покоління!

Я не чекала Юрка, а він прийшов.

— От, я й почав вас їсти. Як вам подобається?

— В мене цілі руки, ноги...

— Жарти жартами, але мене не допускають до екзаменів.

Я була сердита, ніби мала на нього якісь особливі права. Накинулася, сварилася: чому пив, завелися зайві гроші?

— Ну і випив... Прошу прощання, що не називав вас по батькові. Правда, на карб це не йде. Я пробачатимуся публічно. Доведеться поплазувати, щоб з інституту з вовчим білетом...

— Самі винні.

— А сам!

Ще день

Мармурові колони тримають стелю. Вузькі й довгі шпичасті вікна. Візерунчата, штучна, під мармур, долівка. Попереду, на спарених кріслах сучасного виробу,— професорсько-викладацький склад. Далі студенти. Студенти й на балконі, де стояв орган. По кутках — чорні лави, на них колись закупували місця запеклі католики.

Я підпирала колону.

Збори — як збори, президія, трибуна, карафка з водою.

— Найвідповідальніший момент і чепе!..—Сту- паченко запхнув за борт піджака свого довгого галстука, підправив великого гудзя і взявся обіруч за краї трибуни. В'юнкий і пронозистий, умів розпікати. Білявий чубчик на його невеликій голові підстрибував.

— Обпльовувати... ганьбити... Хто, коли й кому дав право?

Біля мене стояв дідусь Вишневський. Студенти поступалися йому місцем, але він кумедно відмахувався.

— Що? Їх за випивон? Так я зрозумів, Вікторіє Юліївно?

— Так.

Меткалик тернув свою стрижену під машинку голову і став повідомляти про ухвалу бюро: — Сувору догану із занесенням... Догану... Вишневський шепотів мені на вухо:

— А коли я вчився у Варшавському університеті, хіба ми так пили? В нас були дні, коли ми називалися мочемордами. Всі шинки — наші. Уявіть собі, що робилося! Котили бочки з пивом по вулиці, запалювали факели і несли опудала ненависних професорів. Що робити таким професорам? Кидали кафедри і втікали.

Від студентів виступив Зенон Войцеховський. Низький, а трибуна висока.

— Алкоголь! Зась! — І підплигував, щоб його було видно.— Ми кажемо: зась! Дирекція, наше керівництво... Наша мораль... Ударити по руках! Не називати викладача по батькові... А куплети? Я їх не можу повторити з цієї високої трибуни...

Каявся Черногузов. Каявся Тимченко. Юрко не став за трибуну. Спинився на краю сцени, світив масною плямою: хочете на мене дивитися, дивіться, хочете, щоб каявся?

— Не буду більше називати товаришку Інсарову Вікторією, а Вікторією Юліївною.

Мені хотілося провалитися крізь землю. Президія і вся зала зарухалася: шукали мене. І я гукнула із-за колони.

— Я вибачаю!

— Ліпше б мовчали, — сіпнув мене за руку Вишневський.

А коли всі розходилися, він додав:

— Я, знаєте, пам'ятаю, як у цій катедральній залі анафемували схизму.

Я не встигла йому сказати, що в світі нема нічого нового, — налетів Житецький.

— Вам дуже прикро. А я теж із прикростями. Ваша стаття не буде надрукована. В такій обстановці... І ваша доповідь в обласному центрі... Я старався, але що я? Пішак! — Самобичування недалеко від того, щоб бичувати інших, — сказала йому.

Січень

Екзаменаційна гарячка. Шпаргалети. Лаврентій Павлович ходить із начальством на екзамени. Начальство слухає, як відповідають студенти, ставить одне й те ж запитання:

— А яке практичне значення мають ваші теоретичні висновки?

Екзаменатори потерпають, студенти тремтять.

Кажуть, що Зенон Войцеховський витягнув білет про шиплячі, відповів, а йому оце запитання.

— Як же? А для знання...

Його відповідь всі наслідують.

Чорногузов і Тимченко екзамени складають, а Юрка не допустили: висить наказ. Я не знаю, що робити. Йти до директора?

Перед консультацією перестріла Чорногузова.

— Вас цікавить Юрко? — І почав шарити в кишенях за сигаретами, витяг, але курити не зважається.

— Куріть, дозволяю.

Але він м'яв сигарету, тютюн струшувався в його долоню. Я помітила, що в нього на правій руці нема одного пальця.

— Як старшому на курсі, фронтовикові, я хотіла подати одну ідею...

Чорногузов дивився на свої руки.

— Семене Івановичу,— так його величали всі студенти і всі викладачі,— чи не могли б ви від цілого курсу організувати заяву, щоб Юрка?.. — Хіба це допоможе, Вікторіє Юліївно? Але я спробую де з ким переговорити.

Я гірко посміхнулася. В цей час мене мало не збив із ніг Юзек Тимченко (він завжди запізнювався на лекції, спізнився й на консультацію), в рукаві тліє самокрутка, обличчя заспане.

— Біда з Юрком!—затягнувся і самокрутку в рукав.

— Консультація почалась...

— Встигнемо з козами на торг.

Дим виходив з його рота, із сплющеного носа.

— Ви можете передати Юркові, щоб зайшов до мене?

— А чого йому до вас? Хіба ви можете чимось допомогти? Я налагодив зв'язки із Войцеховським. От!

— Таке! Ви ліпше спробували б скласти колективну заяву.

— А хто її підпише? Хто?

Екзаменаційна гарячка згасла. Начальство поїхало; в зубах у всіх в'яз Подолян. Діяв певний інтерес: допустять його до іспитів чи ні? Спробувала із Зоценком, він впевнений, що все вляжеться. А я не впевнена. І та моя невпевненість змусила мене говорити з деканом. Якраз наднесло його жінку, та миттю збагнула, про що я клопочуся, й суворо:

— Старий, ти що, не хочеш золоте весілля справляти?

І він наступив собі на ногу.

Я шукала підтримки в Заборського — завкафедри марксизму-ленінізму.

— Найшла коса на камінь,— він засміявся, і в тому сміхові було щось недоказане.

Сталося так, як казав Юзек Тимченко: допоміг Войцеховський. Але зовсім з іншого боку. Перед моїм екзаменом Ступаченко, зайшовши до нас на кафедру, похвалився мені особисто, що Зенона Войцеховського планують на персональну стипендію. Він був дуже ввічливий і нічого більше не сказав. Войцеховський складав екзамен останнім. Ми залишилися вдвох в аудиторії.

— Реалізм Гомера,— Зенон облизався, заклав руку за борт піджака.— Що таке реалізм? Не всякий реалізм є реалізмом. Справжнім є наш!.. Проголошений епохального року...

— Прошу вас, друге запитання.

— А я ще не сказав про ідейність мистецтва...

Заглянула в його матрикул — самі п'ятірки.

— Вам світить персональна стипендія?

— Ви про це знаєте?

— Даруйте, але я не можу поставити вам п'ятірку...

Тої ж хвилини він хапонував свій матрикул.

— Вікторіє Юліївно, додаткові питання, я вас прошу...

— Ви вільний, Войцеховський.

— Та я, та ви...

Я не встигла зібрати відомості, як припишував декан, скарлючений, причмелений.

— Що ви наробили? Що ви наробили?

І я — вже в директора. Ступаченко не може всидіти. Він за фахом історик, йому личило б бути розважливим.

— Я її попереджав!

— У моєму кабінеті ніхто ніколи не галасував,— з куточків безбарвних губ Лаврентія Павловича виповзла посмішка, застигла над рядом синюватих пластмасових зубів.— У вас, здається, консультація, товаришу Ступаченко? — Ні, але на мене чекають!

І ось ми — без свідків.

— Я вам вірю,—почав директор.—Зенон Войцеховський міг не підготуватися, плував... Я все це цілком допускаю і хвалю вашу об'єктивність.

— Я з цього й виходила.

— Так-так... Я не маю ніякого морального права вас гудити, навіть впливати на вас. Суспільство нам доручило важливу справу людину майбутнього. Ще будуть війни, чвари, і хто буде в окопах? Мабуть, що не ми з вами.

Він заводив мене на слизьке.

— Я не думаю, що екзамени — це дишло...

— Ми не на торзі, Лаврентію Павловичу. Добре, я переекзаменую Войцеховського, але ви допустите до екзаменів і Подоляна.

І Юрко почав складати екзамени. Перед цілою комісією.

Надворі зовсім не відчувається морозу. Падає сніг. Великі й волохаті сніжинки кружляють, мовби поприв'язувані на ниточки.

Я зводжу куценького пофарбованого комірця, щоб не текло за шию. Як добре стояти в парку і, задерши вгору голову, дивитися у ворохобну безвість, аж поки на вії не спаде сніжинка. Про що мої думки? Хіба все розкажеш...

28 січня

Стационарники роз'їхалися—канікули. Нахлинули заочники. Юрко подівся, не попрощавшись. Я йому казала: теж поїду на кілька днів.

Інститут ходором. Заочників сила-силенна. Переважно чоловіки, як на підбір — літні, дебели, багатодітні. Із найкращими характеристиками. Всі вони якщо не з відставників, то з кооператорів. Загальноосвітній рівень низький, а вони — директори шкіл. Мабуть, якби не страх за свої посади, снилася б їм ця сесія.

Зарубіжна література їм практично не потрібна, а тому сприймають її, як витребеньки — недотумканість міністерства, яке ввело в програми всяких там Бальзаків та Діккенсів, щоб забивати і без того заклопотані голови.

З ранку і до пізньої ночі я на ногах. Лягти б і все забути. А моя Надя свято вірить в ідеальність педагогічної науки й високо ставить практику заочного навчання. Я доводжу їй, що воно за вчитель, коли сам ні бе ні ме. Приймаю екзамени, питаю: скажіть що-небудь, скажіть своє прізвище? А він белькоче; якщо ви поставите незадовільно, жінка з дому вижене, а в нас — п'ятеро дітей.

У Наді свій підхід. Вона жаліє заочників, бо на їх долю випала велика місія — викорінити повсюдно старі звички і ширити освіту. Вона дметься, як сич на хвищу.

А рано-ранесенько такий інцидент. Відчиняються двері, всовується набитий чимось кошіль. а за ним — обличчя, яке випирає з великої хустки.

— Я до вас, Надіє Кирилівно. Це вам. А моє прізвище тут, на папірці,— і кошіль ставиться.

Я не встигла опам'ятатися: кошіль полетів за жінкою.

— Неподобство! Видно, сама звикла до хабарів! Видно, сама добре цупить на селі!

А я масла у вогонь:

— Просвітителька... Бачила?

— Кинь! Не чіпай за живе! Ти далеко зайдеш... —Ти, певно, тільки тому не взяла хабара, Що боялася мене. Повір, я б нікому ні гу-гу...

— Я не продажна!

8 лютого

Їздила додому. Пробула два дні — і вже тягнуло назад. Купила мамі пальто, на ватині, тепле. Розрахувалася із боргами. Заочна сесія таки виручила. Було за що набрати на плаття і собі, й тітці. В хаті панували мир і злагода. Маму поривало в гості — нове ж пальто! І мене тягла за собою, але мені не до того. Науковий керівник ознайомився із кінцевим розділом дисертації. Треба трохи переробити і думати про автореферат. Коли це буде?

В дорозі відлежала боки. А коли замаячили гори, мені стало приємно: скоро побачу Юрка.

Навесні сюди думає приїхати мама. Вона не така й погана — стара сіра кішка. Так її прозвала тітка, а мене — сірим зайцем. А який з мене заєць? Та ще й сірий? — Я ж — чорнява. І характер у мене зовсім не заячий.

10 лютого

Хтось висловився, що найзлочинніше в людей — пам'ять. Я додаю: злопам'ять. Недарма Олександр Македонський, вислухавши філософа, який обіцяв збагатити його пам'ять, саркастично відповів: «Навчи забувати».

Розпочався новий семестр. І ставлення до мене в інституті ніби не змінилося. Всі тиснуть руку, всі всміхаються, а в кожного в очах щось глузливе, приховане. Ніщо так не продає людей, як їх очі. Але й вони у вік універсального гуманізму вміють бути делікатними. Якщо хочеш знати, в якій ти шані у начальства, придивляйся до начальницьких лакиз.

Я йшла на лекції, а наш завгосп виткнувся із парадного. Став збоку, пильно зорів поверх мене і дивувався, що я простую собі, ніби ніде нічого. Затим прошмигнув повз мене, заклопотаний, байдужий, а раніше за тридев'ять земель вітався. А моя Надя — хоч тули до рани.

Як же він, Юрко? На його курсі в мене лекцій не було. Я не могла з ним здибатися. Не йти ж мені в курилку?

Побачилися в бібліотеці. Я подала йому руку, він потис і оступився. «Невже й він?.. Що ж я йому зробила?»

— Як ваша дисертація?

— Складатиму бібліографію. А ваш літературно-критичний огляд?

— Трохи написав.

— Показали б.

Ми перемовлялися в коридорі, і йому наче щось заважало зі мною розмовляти, косував на всі боки.

— Добре, принесу.

У ці хвилини я його ненавиділа.

А ввечері вже чекала на нього і виправдувала його: я ж сама повчала обачності.

Він приніс вступ. Почерк, ніби курка надряпала. Я загорнулася в свій куценький

халатик і слухала. Навіть Наді захотілося послухати. Він читав неголосно, стримано, інколи проковтував якесь слово. Надя просила повторити. Мені подобався сам стиль, — лаконічний, уривистий. Я старалася не дивитися на Юрка. Злипле чорне пасмо впало на його чоло. Брови були зламані. Грубуваті обриси його обличчя ніби витончилися. Загострилися трішки зігнутий невеликий ніс, вилиці, підборіддя. І тільки губи, наче дитячі.

Надя не зводила з нього очей. Її очі мене сердили.

Про цей вступ нічого путнього не можна було говорити, а Надя зачала хвалити.

— Це ваша курсова робота?

— Курсова,— буркнув Юрко.

Надя пішла на кухню. Ми трішки посиділи. Мені хотілося сидіти і мовчати.

Але він не хотів засиджуватися. Вліз у пальто, заглянув на кухню, попрощався з Надею. На підвіконні, між книжками, я помітила якусь скляну банку.

— А це що?

— Вам...

— Юрку, що ви?

— Мед. Подарунок від моєї бабусі.

Він пішов, а я не знала, куди сховати той мед, щоб Надя не бачила.

Збираючись до сну, Надя сказала:

— А воно якось не личить приймати людей у халаті.

— Він же дикун.

— Дикун, та не зовсім... Але я своїх переконань не міняю.

17 лютого

З нового семестру в мене більше вільного часу. Нема публічних виступів, і я вже не вихователька. Мене розвантажили. Журба про мою дисертацію? Аякже!

Відзвітувала вченій раді про свою наукову роботу. Хто в нас тільки не береться за дисертації, на які тільки теми вони не пишуться? Гонитва за вченими ступенями, дисертаційна лихоманка— золота Аляска. А результат?..

...Я не встигла описати своїх дисертаційних пригод, наднесло Юрка. Надя — культпоходом в кіно, із своєю групою. Вона вже вихователька.

На Юрка я не чекала. Бачу по ньому: знову щось накоїв. Розповідає: у них був колоквиум. Завжди тихий, завжди невидний студент Пиць вихопився із запитанням:

— Що таке свобода?

Заборський відразу його присадив:

— А що таке хліб?

— Мені стало образливо за тихого Пиця,—казав Юрко.— Я й кинув: мабуть що свобода — це не тільки можливість вільно їсти хліб. І завелось...

— Чим же скінчилося?

— Погиркалися.

— Ви нестерпний.

— І некультурний.

— Само по собі...

— Вся річ, що не культурність робить людину людиною.

— А що ж?

— Щедрість! В усякому разі, не те, що робить з людей гвинтиків.

— Не будьте прямолінійним.

За цією розмовою нас застала Надя.

— Що ж ви не натягнули штору? Під нашим вікном хтось стояв.

23 лютого

Я свого домоглася: мій Дон-Жуан — жіноча чеснота — перемагає. Тепер Юрко приходиться як свій.

Але я про нього дуже мало знаю. Він каже про себе, що самосійний, що в нього тільки й рідні — бабуся. Її образ асоціюється мені з медом, баночкою липового пахучого меду, який Юрко поставив на підвіконні.

Наші розмови в'їдливі. Мені хочеться погладити його, кострубатого. Сидимо в присмерку. В інститутському клубі вечір.

— Самостійнику, кого ви берете собі за приклад? Хто ваш учитель?

Він думає.

— Чи був у мене вчитель? Ви це хочете знати? — І, не дуже говіркий, викладає цілу історію.—Якщо вчитель—приклад, то я такого прикладу не знаю. Ви скажете: Македонський, Наполеон, Суворов... Я дуже пізно почав розуміти, що таке історія. Моя бабуся плакала і плаче Шевченком, нічого про нього не знаючи. Найпершими вчителями для дітей — батьки. Я їх не мав. Мою свідомість утверджувала трава, яка росте для коси. Проте я рано почав розуміти, що таке добро, а що таке зло: дві людські ноги, дві людські руки. Любов без ненависті безнога, ненависть без любові безрука.

— Філософське заперечення. Що для мене добро, для вас, навпаки,— зло.

— Я не терплю, коли будь-що підганяють під якусь категорію. А втім, я розповім вам про Арсена Громадюка.

— Хто він? — Лагідна людина, яка стала вбивцею. За інших умов він, можливо, був би музикантом, артистом... Наше село Лопушне над річкою, а через місток, за луками, — польський виселок Боїско. Уявіть собі сільського хлопчину, якого тягне у світ прекрасного, до музики. Він бігає то до церкви, то до костьолу. Він і в церковному, він і в костьольному хорах. Батьки його б'ють, щоб не ходив у костьол, а він кидає товар і рветься туди. І ніби для нього влаштовано саме так, що найбільші свята — різдво, Великдень — у нас і в католиків не сходяться. Так він виростає, його беруть до війська, роблять плютуновим — сержантом, Посилають до офіцерської школи, чіпляють погони підхорунжого. Йому всміхається військова кар'єра. Але вище підхорунжого не доскочиш. Вихрещуйся у католика, будеш хорунжим, капітаном, майором... Він не захотів. Правда, дивно? Селянське бидло не захотіло стати паном. І його демобілізували. Він став робити на млині, у поляка-осадника. Те, що я оповідаю,—пролог. Трагедія Арсена Громадюка розпочалася пізніше... У мене був дядько Сулима. Я його трохи знав: мовчун і вайлуватість. Не людина, а хмара, яка таїть у собі грозу. І вони з Арсеном заприятелювали. Це було зовсім незрозуміло. Арсен — завжди, як вояк, що на хвилинку вийшов із шеренги, і Сулима — цивільняк. Він вродився для плуга і для рала... Перших побитих у нашому селі я не пам'ятаю. Розповідала бабуся — це були осадники-офіцери, серед них і власник млина Строковський. Вони були вбиті у дядьковому саду. З моїх рідних ніхто не був у кривнях з побитими. Але сталося так, що батько Сулими, старий дід, вкрав труп Строковського, сам зробив домовину і віддав рідним. Син Строковського Стась привіз дідові цілий віз борошна, але Сулима прогнав його з двору. Діда питали, куди подівся труп).. Дід помер. Мати Сулими і жінка Строковського ніби посестрилися. Арсен Громадюк на той час став головою сільради. Завдячуючи йому, Строковських не забрали з села. І було ніби тихо, поки не ввійшли німці. В сорок третьому... Мушу сказати: наше село не дуже визнавало окупацію. До появи партизанів, аківців і бандерівців село мовби вернулося до часів первісно-общинного ладу. Крутилися жорна, варилося мило, і стукали ляди верстатів. Ніякої школи й близько. Я запам'ятав хор — чудо свого дитинства. Його організував Арсен Громадюк. Школа, поміст — і перед хористами стоїть він. Військова тужурка, військові штани, військові чоботи—все ніби приросло на ньому. Його чуб — кінською гривною. Підняв руки наче для

польоту. Я нічого й нікого не бачив: тільки він. Я бачив навіть не його,— м'язи: він весь був із м'язів. Кожен м'яз диригента співав. І співав його чуб, шия, його руки, плечі і ноги. Тоді я нічого не хотів: бути таким, як він... А в центрі хору стояв дядько Сулима. Він заспівував. Арсен Громадюк своїми нервами виривав з дядькових грудей сильний бас, а потім пов'язував той бас із іншими голосами:

Їхав козак на війноньку,
Дало дівча хустиноньку...

Опісля цього концерту я ховався у коноплі. Коноплі були моїми хористами. Я спинався на пальці, розмахував руками, і мені здавалося, що коноплі й вітер слухаються мене і що весь наш город співає.

Я був пастушком. Займав корову і гнав її під цвинтар. Ми там пасли гуртом. То було предивне пасовисько. Летять із села матері, кричать, лементують, що німці, ми лупимо корів і втікаємо до лісу. Згодом появилися ще й шуцмани — фашистська поліція з польських поселенців. В шуцмани подалися чоловіки, а їхні родини жили собі на висілку в Боїську. І ось — напад шуцманів. Село вивтікало, а дядько Сулима залишився. І його вбили. Вбив Стась Строковський. Вистрілив у спину і все. Звечора Стасева мати передавала старій Сулимисі, що буде напад, силою забрала Сулимиху до себе, а дядько Сулима нічого не боявся: його ж батько не дав безчестити труп пана Строковського. Сам Стась признався своїй матері, що він вклав Сулиму. Я не забуду, як Арсен Громадюк ховав свого товариша. То був не похорон — траур землі. Арсен тричі вистрілив над могилою, і ті постріли протяли небо. В ту пору я мало що розумів, але коли Арсен Громадюк став озброювати село, то навіть й ми, дітлахи, повистругували собі дерев'яні гвинтівки. І коли озброєний загін вирушив на польський виселок, ми — назирці. Все Боїско теж поважало Арсена Громадюка. На його поклик поляки зібралися на костьольному майдані. І я почув, що сказав Арсен Громадюк: «Від кольби — до колиски!» Всіх загнали в костьол, навезли соломи і — вогонь!..

— Всіх спалив? — вихопилося в мене.

— Помстився! Потім я знову пас корову. Під цвинтарем. І було чути: на висілку ревіла худоба, гавкали собаки. День у день ревіла голодна худоба і гавкали на прив'язах собаки. Ніхто нічого не чіпав... Я востаннє побачив Арсена Громадюка.

Прийшов, скинув шапку, став над могилою Сулими. Білили хрести. Дерев'я втомилася зеленіти й схилилася. Він, високий, стояв, опустивши голову. Живий, а ніби із каменю. Потім заспівав, без слів. А може, то співав і не він: білі хрести, зелені дерева і синій вітер...

— Де ж він дівся?

— То вже інша мова.

Без числа

Ми з Юрком не буваємо на людях. Соромимося? Мені не жаско і не соромно. Ми

вдвох. Третім — самотність. А самотність завжди старша.

І вона нас жаліє.

Втекли сніги. Під вікнами нема слідів. За нашими вікнами пантрують. Хто? Юрко наткнувся на Зенона Войцеховського. Я—на Юзека Тимченка. Нас це забавляє. Надя каже: добром таке не скінчиться. А мені байдуже.

Я люблю. І не шукаю в любові рівності. У коханні рівності нема, бо воно — мука безсилля. Але чи не занадто я відверта? Навіть сама із собою. Людина не може жити без таємниці, як пташка без щибету. Пташка не приховує свого співу, але вона ховається співаючи. Я занадто черства. В мені переважає монгольське, воно мій первень, тому й страшно таємниці. І я часто борюся а нею—сама із собою. Мені є дві: те, що можесться, і те, що хочеться. Я заздрю Юркові, його синім очам. Крім стоїчного спокою, в тих очах висвітлює душа хлібороба, того споконвічного смерда, який держить у руці зерно і чує, як воно шумить ланом. І сам він корчистий, із землі. А його кожен рух—варязький. Вимірений, долучний. Сплав елліна й варяга—півдня й півночі.

А я хочу приборкати його, зробити своїм І то з того самісінького дня, коли він попросив прочитати «Дружину і шаблю» Петефі.

8 березня

Приїхала мама. Каже, на тиждень. Вона ще більше розповніла й знерухомилася. Ми знову вкупі — стара сіра кішка і сірий заєць. Вона побачила, як я живу, й трохи заспокоїлася. Моє матеріальне становище мало різниться від аспірантського, хіба те, що стала повного господинею Там, у Харкові, я віддавала геть усі гроші мамі. Вона сумлінно перераховувала мою стипендію, її губи шамотіли, очі бігали.

Ми ніколи не сварилися, але між нами не було одностайності, згоди, того тепла, відвертості, які повинні бути між донькою і матір'ю. Причиною стала смерть батька. Мати його не дуже любила, був у неї другим чоловіком. Про першого вона ніколи не заїкалася, наче його не знала, що він був, я дізналася про все від тітки. Мати, гарна собою, мала чимало «ухажорів». Я завадила їй вийти втретє заміж. Я накидалася на тих «ухажорів», ревіла й кусала їх за руки. Блокада підірвала мамині сили і висотала красу. Ще дитиною, півсвідомо, я розуміла, що вона не стільки любила батька, як його гроші й славу. Згодом я збагнула: гроші для неї — все. І коли ми жили в Барабинських степах, і коли переїхали, перебиваючись з копійки на копійку, вона згадувала ті часи, в які їй ніщо не коштувало навідатися у ювелірний на Невському, купити золотий, всіяний діамантами перстень чи перламутрову брошку. Правда, ці коштовності не дали нам пропасти з голоду. Перший вечір нашого побачення минув тихо й сумирно. А вже на другий день мама стала дорікати, чому затягую із захистом дисертації, мовляв, вона поклала на це все своє життя, всі свої сподівання, а я лінуюся, щоб навмисне її сердити. Я не осмілилася перечити. Мені добре дався взнаки один епізод. Переїхавши до тітки, мама торгувала всіляким непотребом. Хто тоді не торгував? Була злива, і я випросила в неї ботики, які стояли на продаж. Йдучи з інституту, я з острахом побачила: відклеїлась підошва. Я затюпала боса, несучи ботики в руках. А мама

мене побила. Вона біла мене вперше і, мабуть, востаннє. Біла за відклеєну підошву, а насправді за те, що я споганила їй життя.

Мамі не подобається квартира, містечко, навіть парк — рішуче все. А вона ж приїхала з наміром роздивитися, щоб згодом переселитися назовсім. Поставивши варити обід, сидячи між мною і Надею, каже:

— Щоб мене силою тягли у цю діру, щоб обіцяли золоті гори, ні, нізащо! — І до Наді: — Ви знаєте, яка у нас була квартира в Ленінграді? На три кімнати з окремими ходами. І в Харкові непогано, життя вирівнюється. Живемо в центрі, майже на Сумській. В мене повно знайомих, ходимо в гості, граємо в лото. А що тут? Вікторія захистить дисертацію і — назад. Нехай інші цивілізують цей закуток.

Я змовчала, а Надя, така ортодоксальна, згоджувалася з мамою. Надя з першого ж дня зійшлася з нею, догоджала їй, вмикала електропраску, приносила воду. Мама хвалила Надю і наказувала, щоб я її шанувала.

Мама порпається на кухні, і нам з Надею полегкість. Вона й на базар. Надя дає гроші, мама докладає свої. Я знаю, що вона економить, збирає собі по карбованцю. І в цьому теж одна з причин прихильності до Наді.

Сонце, прорвавшись крізь дерева, пробивається в нашу кімнату. Ми теревенимо. Надя, наслуховавшись, як воно буде, коли я захищуся, ніби ненароком, обережно вставляє:

— Щось до нас Подолян не навідується?

— Хто-хто?— це мама.— Який Полян?

— Подолян, Людмила Ібрагімівно... Може, вашим зятем буде.

На маминому обличчі тінь здивування й непевності.

— Він — ваш колега, Подолян? — не встигає стулити рота, губи, ніби кінчики годинникових стрілок, які не можуть попасти одна в одну.

— Наш студент, Людмила Ібрагімівно... — Надя сидить навпроти вікна.— За вовка примовка... Зараз побачите.

Під мамою заскрипіло крісло. Взявшись руками за стіл, вона важко зводиться і, навіть не глянувши на мене, відвертається, простягує наперед себе руки, хапається ними за повітря і швидко зникає на кухні.

Юрко на поріг, а з кухні крик:

— Курка! Смажена курка!

Надя прожогом туди, а через секунду, держачи з мамою порожню тарілку,

лементують в один голос:

— Кіт! Якийсь котяра вкрав!..

— У нас в Харкові до четвертого поверху не доскочив би! — злиться мама.— Я ж так чаклувала над нею. Відчинила вікно, а курку на підвіконня... А Юрко давиться сміхом.

— Кіт? Котяра на двох ногах. Войцеховський. Він перед приходом чкурнув з-під вікна. Стоїть під буком і лупить, без хліба.

— Хто? Де? — Мама поривається до вікна.— Люди! Облизується!..

Я хапаю її за руки, а вона кричить:

— Пустіть, я їду, їду додому!

9 березня

Вирядила маму і зітхнула. Відразу ж — до бібліотеки. Юрко пожирає книги. Не могла дочекатися, коли бібліотека зачиниться і він нарешті проведе мене.

А під серцем мамине: «Подолян? Та чи ти здуріла? В нього жахливий акцент: го-оло-ва, го-осподи... Їй, лотошниці і скнарі, відомі фрикативні й африкативні.

16 березня

Я ненавиджу себе. Невже я така безвольна, що дозволяю поводитися, як дівчисько. Я ж повинна пам'ятати, хто така я і хто такий він. І я довбаю, довбаю це собі в голову. Кожної ночі, кожної ночі. А якийсь чужий голос шепоче: «Приснися, приснися...»

І після лекцій, підвечір, знову спішу в бібліотеку. Переді мною лампа, весь стіл мій. А я крадькома озираюся. Студенти сидять густо, по два, по три. Я відшукую його, відшукую безпомилково. І понад усе — його усмішка. Скільки може коштувати усмішка людини?

23 березня

У чорній сутані входить у парк вечір.

Юрко забіг позичити Вергілія. І ми вийшли в парк. Розмова точилася про те, про се. В нашому паркові рідкісних дерев обмаль або вони занадто молоді. Подейкують, що цей парк, закладений у французькому стилі, колись давно був почасті вивезений у Москву, почасті в Петроград.

— Цікаво, а як впливає на вас готика?—це Юрко.

— Не розумію.

— Що ви думаєте, коли дивитеся на цю дзвіницю? — І він показав на гостроверху вежу, яка увігналася у вечірнє небо.

Я стенула плечима, але не призналася про Ісакій.

— А мені завжди моторошно. Готика мене обезглавлює.

— Ви дивак, Юрку. Навіщо вам примари минулого? Мине рік-два, від цієї готики залишиться тільки спогад.

— А мабуть... І замість того, щоб зніматися у високості, ми розповзатимемося в ширину.

Я кажу йому, що в нього злий язик. А він: маю на увазі тільки мистецтво. Я ладна з ним погодитися. І зовсім щиро:

— Моя батьківщина — література...

А він:

— Формула ризикована. Не повторюйте Короленка. Література — це лише голос батьківщини. Літератури поза народом нема, як і нема абстрактного народу.

— А я думала, що у вашій душі тільки бог.

— Ні, в ній і бог, і чорт.

— Конкретніше: чи це не те, що змушує вас спілкуватися зі мною?

— Набиваєтеся на комплімент? Як хочете, так думайте. Нашого спілкування я не боюся. Це ваша трагедія боротися із собою. У мене її нема. Я не тінь тих, хто на мене студить. Я сам себе відтінюю. І все в мені має свою тінь — голова, плечі, руки. Інакше повинна згинутися моя воля, згаснути моя думка.

— В кого ви це все вчитали?

— У своєму серці, над яким нема ніякої стелі.

— А ідеал?

— Земля, на котрій стоїмо.

— Ти диви: крім вас, всі голі догола серцем?

— Ото й мучить мене: бути чи не бути?!

Він стояв неповороткий, скульптурний, скидався на обчухране дерево в ще не зеленому паркові.

І це так йому не пасувало. Він мусив би бути в русі, кудись іти, щось робити.

— Чуєте, пахне брость?

Але я не чула. Мені пахло муром, який оточував парк.

Перед травнем

Весна. Юрко забрав мене і повів у гори. Тур тим і характерний, що його вулиці вузькі, темнуваті. Будинки де-не-де триповерхові, а найчастіше — двоповерхові, наповзають один на один. Старі, з малими вікнами. Ноги ковзаються по бруківці, вимитій дощами. Кінець — брукові, кінець — місту. Вертка, порізана рівчаками, ґрунтівка колінкувагла у молодий сосняк. Запах живиці. Прозелень. Сірі валуни...

Юрко з кожним кроком стає інший. Що вище в гору, то він рухливіший. Шелест гілля — пірнув у гущаву. І вже наді мною. Я не вмю ходити в горах. Мені так і хочеться вчепитися за щось руками.

— Лісовий сон...

Я беру квіти. Злизую із пелюсток росу, а Юрка знову нема.

Скінчився лісок. Жовтий пісок, гостре каміння і мізерна трава. Сосняк заліг у підніжжі.

Юркове захоплення нагадує мені власне дитинство. Серед диких скель, від яких віє казкою. Починаю думати, що там, у місті мого дитинства, все було штучне, гарне, але не природне: береги в граніті, золота голка Адміралтейства, дерева як на параді... І це — святощі. Петро Великий...

«А ви знаєте його, Петра Лютого? — спитав якимось Юрко. — Розпинатель і свавільник. Для власної слави — місто на кістках, а для царської потіхи карлики-ліліпути. Він зібрав їх аж шістдесят. І двома — дівчинкою і хлопчиком — наказав начинити пирога. Поклали на стіл. Імператор власноручно розрізав — ліліпути вискочили і вшкварили просто на столі лезгинку. Вдячний Петро оженив їх — монплезір...»

Юрко гукав із узвишшя. З-під хмар чулося моє ім'я і відлунювало десь у проваллях. У моїх руках в'яв лісовий сон.

Невже ж і я чужа в цьому світі?

Він простяг руку, витяг до себе. Довкруз — чорніло, зеленіло, синіло... Безмежжя неба і землі. І сонце. А мій світ був далекий, північний.

Ми лебеніли над горами — голубий вітер сурмив весну.

Як таємничі острови, темніли ліси, запливали за обрії- У тих лісах жило щось

невидиме, сильне й невмируще. А гори вартували те сильне й невмируще. І далеко-далеко пливли голі пся...

— Це Бонна,— сказав Юрко.—Бурундай брав приступом — не взяв.

— А я думала: це — фантазія Словацького.

— Наша історія.

— Підемо звідси.

— А на цих схилах колись стояв табором Бурундай. І в таборі було триста полонянок. Щоб не датися татарам, вони всі скочили із скелі. Маленький потічок, який дзюрчить і досі,— їхня кров.

— Ви і мене могли б скинути із скелі?

— Потічок не взявся б повинню... Здається, тут ми нарівні з готикою.

Я глянула у провалля, темне, незахищене, застрибала по стежці.

Юрко мене не наздоганяв.

Потім ми пили чай. Жаль, не було меду. Нам не хотілося розмовляти, а може, не було про що. Юрко замурликав пісню. Я любила музику, колись грала на роялі, але не співала: нема голосу. Дівчата мого покоління не мали для кого співати: всіх вибила війна. Він співав так, як співають матері над колісками, не шкодуючи ласки. І мені уявлялися ліси. А хмари облягли бойовище — поле смерті. І стоїть осідланий кінь—символ часу, не стятий кулями. «Біжи, коню мій...»

Я забула, що може наднести Надю, і все обірветься.

Іржав кінь...

— Можна ? — стук-стук.

— Прошу, Лаврентію Павловичу...

— А я не сам,— пропустив наперед свою дружину.

Директор довго і тепло тиснув мені руку, а його жінка казала:

— Ми провідуємо наших викладачів... Перед святом, може, комусь щось треба?..

— О, і ви тут! — Лаврентій Павлович подав руку і Юркові.

А директорова не подала.

3 травня

Відсвяткувалися. Мене викликав Лаврентій Павлович. Він довго ходив по кабінету, жував цигарку.

— Так ось, Вікторіє Юліївно, мій обов'язок... Не сподівався, не сподівався... Що у вас із тим Подолянном?

— Нічого.

— Облиште. Провінція — баба Палажка і баба Параска. Нащо вам ходити з ним у гори, приймати в своїй хаті? Зрозумійте мене, всіх нас... Ми й досі не вичхаємо зимової історії. Сьогодні ви зустрічаєтесь із студентом, завтра знайдеться викладач, який зустрічатиметься із студенткою... Інститут дав вам квартиру. Ви живете на видноті... Живете не сама...

— Добре, я звільню квартиру.

— Звільніть себе від нього!

Я вискочила з кабінету.

Лаврентій Павлович не перепиняв мене.

Лекція. Опісля — додому. На ганку — завгосп.

— Я вам потрібна?

— Не ви — ключ. Ви ж перебираєтесь, а ми когось підселимо...

— Ключ візьмете в моєї подруги.

Він видавив кислу посмішку, прихилив хитро голову: — Може, вам потрібна квартира? Платіть вступне, і я нараю. Я не з тих, що штовхають, коли хтось послизнеться.

Від послуг відмовилася.

— З характером. Але не забудьте про ключ... Без мене, їй-богу, не обійдеться. Якщо моя парсуна для вас не те... раджу звернутися до директора готелю. Він мій друг.

Голі стіни. Мого тут—матрац, вішак, етажерка, кухонне причандалля. Ще — чемодан. Літувати тут не доведеться. Стіни зсовувалися — обступали сумніви. Хто тоне, хапається за соломину, я вхопилася за протекцію Павла Лаврентійовича.

— Ви до нашого директора? — запитала адміністраторка, розглядаючи мене, ніби я була гола.

Тут уже все знали.

За дверима з табличкою «Директор» через стіл, заляпаний чорнилом, простягнулася довга й кощава рука.

— Радий вам служити...

Типовий сухорлявий брюнет, який на старості світить благородством.

— Хочу зняти квартиру.

— Квартири бувають різні: особняк, ізольовані, а то й куток...— Його подовгувате обличчя охайно виголене.

— Мені б однокімнатну.

— Розумію. І найдешевшу? Можу порекомендувати таку квартиру.— В нього прекрасна російська вимова, яку можна подибати у Москві, в Ленінграді.— Я запропоную вам кімнату, в якій сам прожив чверть віку.

— Хіба ви місцевий? — Ні Я з Красного Села. Так сказати, земляки. Не дивуйтеся. Якщо ви згодні, пішли на оглядини. А про себе я розповім по дорозі.

У вестибюлі він кидає короткі розпорядження адміністраторці, покоївкам, пропускає мене на вулицю і веде по заваулках.

— Я кадровик, підполковник армії Брусилова. Тепер про це можна сказати. Я довго був один-одинак в цьому місці. А тепер нас багато...

Він заходить у дерев'яний будинок на дуже високому підмуркові і виводить стару бабусю, яка дріботить, брязкає ключами. Обходимо веранду, спускаємося в щось схоже на льох. Бабуся відчиняє двері, все піклується, чи можна на мене покластися, впускає у кімнатку з єдиним вікном, яке впирається у стіну сусіднього будинку.

— Плата?

— П'ятдесят карбованців, доню,— квокче стара — І своє паливо, бо я немічна.

Даю згоду.

— Чверть віку я жив тут,— веде директор готелю.

— А так-так,— підтакує бабуся, щось собі пригадуючи.

— Чверть віку!

Я перенесла чемодан, відро й віник.

Перед кінцем переодягнулася, стала прибирати. Такою мене застав Юрко. А за порогом чекав Черногузов. Вдвох з Юрком вони відбули переносини.

Матрац ліг впоперек, впершись в одну й другу стіну. Перед ним — плита. Етажерка. Прибито вішака, на який я почепила плаття і завісила їх простирадлом. От і нове моє житло. Юрко оповідав:

— А Юзек — паця пацею. Ми його просили, щоб допоміг нести речі, а він: мене Войцеховський чекає. Злигалися! Ми носили, а вони стовбичили під буком. Я випалив, що смаженої курки на підвіконні нема.

— Дуже ви їм насолили...

Вечір. І поменшала кімната, в якій двом важко розминутися.

Я думала, я чекала: ми сп'янімо ніч, а ніч схмелить нас... А Юрко посидів і пішов.

Я стала одіозною. Зоценко спитав мене: чи правда, що виходжу заміж? Заборський переломився над моїм вухом:

— Найголовніше — любов, а все інше — трава...

Я не вчитала курсу: зібралася вчена рада. Найкумедніше поводив себе Вишневський. Бачачи, що всі принішкли і попустили голови, він теж опустив свою. Але його мовби щось почало різати у вухах. Він заколупався то в одному, то в другому пальцями, ніби вуха забилися сіркою.

— Такого-то числа... Подолян завітав уперше... А такого числа прийшов знову... Гостила чаєм. Засиджувався, ходили по паркові, були в горах.

Я слухала, ніби це не про мене. І розгадувала, про що думають лисини, сиві голови і чубані?

І вивішено наказ: звільнити за співжиття...

Кінець!

Я виїхала з Тура. І разом зі мною поїхав цей щоденник — історія моєї любові, моєї ненависті.

Післямова

Юрко закінчив-таки інститут. І надумався поступити до аспірантури. Приїхав до великого міста на березі Дніпра. Поволі простував вулицею. На його очах відірвався листок. Тинькнув довгий хвостик—і з молодого клена. Він почув цей тиньк—крихкий звук розпечатаного конверта. А по асфальту, вчепившись за дроти, туди і сюди повзали тролейбуси. За ними, теж удвобіч, снували автомобілі, на панелях вирував люд.

Жовтий листок із темними прожилками, як людська долоня, пах бентегою,

гойднувся, поплив. І розтрачені соки землі — буйність весни, сонце літа, шурхіт осені — безум життя, його музика заграла над містом.

Ніщо не могло поглинути дзвону листка?

Асфальт і бетон.

«Живі вмирають, залишаючи честь і безчестя— своє безсмертя,— подумав він.— Я теж листок із дерева свого роду...»

На звичних маршрутах злагоджено вирував міський транспорт, і дужі міліціонери, стоячи на своїх постах, пильно регулювали рух. Вмикалися і вимикалися очі світлофорів.

Юрко сказав сам собі:

— Ми ще побачимо!

Зміст

Частина перша ОСВІДЧЕННЯ 3

Частина друга ЩОДЕННИК 66

Післямова 129